

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ XALÍQ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ
INSTITUTÍ PEDAGOGIKA FAKULTETI**

MAK da qorgawğa ruxsat etilsin

Pedagogika fakulteti dekanı

_____ **Sh.Saparov**

5111100 – Muzıka tálimi baǵdarı

BAKALAVR PITKERIW JUMÍSÍ

**TEMA: QARAQALPAQ XALÍQ MUZÍKASÍ TIYKARÍNDÁ
OQÍWSHÍLARDÍ RUXIY-ÁDEP IKRAM PAZÍYLETLERIN
QÁLIPLESTIRIW MAZMUNÍ**

Talaba:_____ T.B.Xaytbaev

Ilimiy basshı:_____p.i.b.f.d (PhD) Í.J.Moyanov

«Jaqlawğa ruxsat etilsin»

_____ A.J.Allanov

«Muzıkalıq tálim» kafedrası baslıǵı

Nókis – 2021

**Tema: Qaraqalpaq xalıq muzıkası tiykarında oqıwshılardı ruxiy-ádep ikram
paziyletlerin qalıplestiriw mazmunı.**

JOBA

Kirisiw

I-BAP QARAQALPAQ XALÍQ MUZÍKASÍ HAQQÍNDA TÚSINIK

- 1.1. Qaraqalpaq muzıka mádeniyatı hám milliy saz aspabları
- 1.2. Qaraqalpaq baqsıshılıq mektebi
- 1.3. Qaraqalpaq baqsıshılıq dástanları mazmunı

**II-BAP QARAQALPAQ XALÍQ QOSÍQLARÍ TIYKARÍNDA OQÍWSHILARDÍ
RUXIY-ÁDEP IKRAM PAZIYLETLERIN QÁLIPILESTIRIW MAZMUNÍ**

- 2.1. Qaraqalpaq baqsıshılıq mektebiniń ustaz-shákirt dástúrleri
- 2.2. Qaraqalpaq baqsıları tárepinen dóretilgen nama qosıqları tariyxı
- 2.3. Arallı ózbek baqsıları

Juwmaqlaw

Paydalanılğan ádebiyatlar

MAZMUNI

Joba.....	2
Kirisiw.....	4
I-BAP QARAQALPAQ XALÍQ MUZÍKASÍ HAQQÍNDÁ TÚSINIK	
1.1. Qaraqalpaq muzika mádeniyatı hám milliy saz aspabları.....	7
1.2. Qaraqalpaq baqsıshılıq mektebi.....	10
1.3 Qaraqalpaq baqsıshılıq dástanları mazmunı.....	14
II-BAP QARAQALPAQ XALÍQ QOSÍQLARÍ TIYKARÍNDÁ OQÍWSHILARDÍ RUXIY-ÁDEP IKRAM PAZIYLETLERIN QÁLIPILESTIRIW MAZMUNÍ	
2.1. Qaraqalpaq baqsıshılıq mektebiniń ustaz-shákirt dástúrleri.....	18
2.2. Qaraqalpaq baqsıları tárepinen dóretilgen nama qosıqları tariyxı.....	22
2.3. Arallı ózbek baqsıları.....	39
Juwmaqlaw.....	47
Paydalanılğan ádebiyatlar.....	51

Kirisiw

Xalıqtıń awızeki dóretpelerin zamannan-zamanğa, atadan balağa alıp keliwshi, xalıq dóretpelerin yadlap, onı ózi jasağan zaman tiline beyimlep, qayta islep, xalıqtıń awızeki sóz ónerin sóylep, qosıq qılıp jırlap beriwshi, bul ónerge óziniń sanalı ómirin baǵısh etiwshi, xalıqtıń jırshıları: - **jıraw** menen **baqsıları**, **qıssaxan** menen **shayırları**, **ertekshi** menen **sázende** hám **qosıqshıları** boladı.

Olar dóretken mádeniy miyraslar ózine tán úlken artıqmashları menen birge ulıwma xalıqlıq mádeniyattıń ósip rawajlanıwına qosqan úlken úlesi bolıp tabıladı.

Orta Aziyada jasawshı ózbek, qazaq, túrkmen xalıqları menen territoryalıq hám tıǵız ekonomikalıq baylanısta jasap kiyatırǵan qaraqalpaq xalqınıń ádebiyatı menen kórkem-óneri, mádeniyatı, muzıkasınıń jaqsılıǵı jaǵınan bir-biri menen baylanısta uzaq ásirlerden berli rawajlanıp kiyatırǵanı tarıyxtan málim.

Biziń xalqımızda uzaq ótmishten berli óz turmıs tirishiligi menen túrli janrlarda muzıka mádeniyatın hám awızeki ádebiyatın rawajlandırıp kelgen.

Qaraqalpaq xalqınıń milliy mádeniyatın rawajlandırıwshılar bular, xalqımızdıń erteden kiyatırǵan súyikli ónerpazları bolǵan jıraw-baqsılar, qıssaxan hám qosıqshılar bolıp esaplanadı. Olardıń óneri sezimi menen sózi, qosıqları menen aytatuǵın dástanları, xalqımızdıń kewlinen shıǵatuǵın ruwxıy lázzet baǵıshlaytuǵın, xalıqtıń tilegine say, únles bolıp xalıqqa hár tárepleme jaqın bolıp keledi.

Sonlıqtan da xalqımız ózleriniń jıraw-baqsı, qıssaxan hám qosıqshıların barqulla húrmetlep keledi. Ataqlı óner iyelerin, jıraw baqsıların kóklerge kóterip maqtanış etedi.

Xalqımız tuwısqan ózbek, qazaq túrkmen xalıqlarınday toyların saz-sáwbetsiz ótkizbeydi. Baqsıshılıq óneri tuwralı aytar ekenbiz, bunda qaraqalpaq xalqında baqsıshılıq óneriniń rawajlanıwı tuwralı ayıp ótiwimiz shárt.

Qaraqalpaq xalqında baqsıshılıq óneri erte zamanlardan rawajlanıp kiyatırǵanı hámmege málim. Qaraqalpaq xalqınıń baqsıları ózbek, qazaq túrkmen xalıqlarınıń baqsıları menen erte zamanlardan birge jaqın qarım-qatnasta bolıp, xalıqtıń toy-merekelerin birge atqarısqan, repertuarlar almasıp bir-birinen úyrenip, ózleriniń

repetuarların bayıtqan, óz xalqınıń baqsıshılıq ónerin bayıtıwǵa úlken úles qosqan talant iyeleri bolıp tabıladı.

Qaraqalpaqlar arasında úlken ataq hám abıroyǵa iye bolǵan:-Aqımbet, Muwsa, Edenbay, Bayniyaz, Xojabala, Dosnazar solaqay, Shernazar, Qıdırnıyaz, Xudaybergen, Qurbaniyaz, Japaq, Eshjan, Ámet, Genjebay baqsılar hám qaraqalpaq xalqınıń klassik shayırı Berdaqta «Berdaq baqsı» degen ataqqa iye bolıp, óz baqsıshılıq mektebin dóretken qaraqalpaq xalqınıń ataqlı baqsıları bolıp tabıladı.

Qaraqalpaqlarda baqsıshılıq ónerdiń ósip rawajlanıwınıń jolı tórtew: -Aqımbet baqsı, Edenbay baqsı, túrkmenlerden Súyew baqsı, Qaraqalpaqlar menen kópten berli ómir súrip kiyatırǵan Arallı ózbek baqsıları boladı.

Joqarıda ayılǵan ataqlı aytqışlardıń óz-ara repertuar almasıwı nátiyjesinde baqsılardıń repertuarları bayıǵan, ósip-óngen. (Q. Ayımbetov «Xalıq danalığı» 1988, 128-bet).

Qaraqalpaqlardıń baqsı namaları tuwralı sóz bolǵanda olardıń bayıwında qońsı xalıqlardıń baqsılarınıń tiygizgen járdemin aytıw orınlı boladı. Súyew baqsınıń (Türkmen baqsısı) namaların ózlestirip, baqsıshılıq usılın qaraqalpaqlar ishinde dawam etiwshi Muwsa baqsı, Eshjan baqsılar boladı. Edenbay baqsı jolında namaların dawam ettiriwshi shákirtleri bolǵan. Sonday-aq házirgi qaraqalpaq namalarınıń ishindegi «Qońırat» naması, «Náylermen» dep atalıp júrgen namalar burıńǵı Arallı ózbek baqsılarınıń namalarınan kirgen.

Qaraqalpaq baqsıları burın tek ózi duwtar shertip, qosıq aytatuǵın bolǵan. Al basqa qońsı xalıqlardıń tásiiri menen qaraqalpaq baqsıları qasına, balamanshı, girjekshi eritken, olardıń balamanshıları Ózbek girjekshileri, túrkmen bolǵan. Mine usınday qarım-qatnaslar arqalı qaraqalpaqlarda saz shertiw óneri ósken. (Q. Ayımbetov. «Xalıq dóretpeleri» 129 bet).

Orta Aziya xalıqlarınıń baqsıları aytatuǵın súyiwshilik dástanları qaraqalpaq baqsılarınıń da, sonday-aq Arallı ózbek baqsılarınıń da eń negizgi repertuarları bolǵan. Súyew baqsı Mangıtlı qaraqalpaqtıń ataqlı baqsıları bolǵan Amet hám Atajan baqsılardıń da ustazı bolǵan.

Ataqli Japaq baqsı Shamuratov bolsa usı Súyew baqsınıń shákirtleri bolǵan. Amet baqsı hám Atajan baqsılardıń shákirti bolǵan hám ustazlarınan Súyew baqsınıń namaların tolıq úyrenip onı sheberlik penen ózlestirip, kóbisin qaraqalpaqshaǵa beyimlep, qayta islep, qaraqalpaq muzıkasına úles qosqan ataqlı baqsımız boladı.

Súyew baqsı ataqlı qaraqalpaq baqsısı Muwsa baqsı menen jaqınnan qarım-qatnasta bolǵan, bir-birin júdá húrmet qılǵan. Ekewi birlesip túrkmen, ózbek, qaraqalpaq awıllarında toy-merekelerdi birge sawǵan, atqarǵan. Qaraqalpaq xalqı Súyew baqsını ózleriniń baqsısı retinde tán alǵan.

Mine sonlıqtan da Súyew baqsı mektebi namaları qaraqalpaq namalarınıń ishinde keńnen orın alıp «Súyew baqsı mektebi» namaları bolıp xalqımız tárepinen súyip tıńlanadı hám qaraqalpaq xalıq namalarına aylanıp, baqsı namalarınıń, baqsıshılıq óneriniń rawajlanıwına óziniń úlken tásirin tiygizip kelgenligin ayrıqsha atap ótken orınlı.

Arallı ózbek baqsıları baqsıshılıq tarawında ózine tán baqsıshılıq jolı, mektebi, namaları menen qaraqalpaq xalqınıń muzıka mádeniyatınıń ósip rawajlanıwına, baqsı namalarınıń kóbeyiwine hám hár tárepleme bayıwına salmaqlı úles qosıp kelgen, xalqımızdıń ádiwli kórkem-óner sheberleri, baqsıshılıq tarawındaǵı belgili ónerpazları bolıp sanaladı.

Temaniń aktuallıǵı.

Respublikamız gárezsizlikke eriskennen keyin, Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awız-ekı dóretpelerin, baqsılar dóretken namaların, mádeniy mıyrasın, dástan qosıqları menen terme tolgawların izertlep, keyingi áwladqa mıyras etip qaldırıw hám úyreniw házirgi aktual máselelerden bolıp esaplanadı.

Ilmiy izertlew nátiyjeleri hám jańalıqları.

Ilimpaz alımlarımızdıń baspadan shıǵarǵan maqalaları, ádebiy kitaplarınan oqıp, úyrenip keńnen paydalanıldı. Jańalıǵı sonnan ibarat, dástan qosıqların, namalarınıń kelip shıǵıwına keńnen toqtaǵan hám túsinikler bergen.

Pitkeriw jumısına usınıs hám pikirler.

Pitkeriw qanıgelik jumisi jaqsi jazılǵan, jaqlawǵa usınıs etiledi. Sin hám pikirler berilgen.

I-BAP QARAQALPAQ XALÍQ MUZÍKASÍ HAQQÍNDÁ TÚSINIK

1.1. Qaraqalpaq muzıka mádeniyatı hám milliy saz áspabları

Qaraqalpaq xalqı erte zamanlardan baslap-aq óziniń kóp tarawlı bay muzıka iskusstvosına iye ekenligi málim. Usı muzıka mádeniyatınıń rawajlanıwında saz áspabları úlken rol atqarıp keledi. Saz áspabları qaraqalpaq muzıka mádeniyatında Orta Aziya xalıqları iskusstvosı qatarında kóp ásirlik tariyxına iye. Oraylıq Aziya xalıqlarınıń tıgız ekonomikalıq baylanısı, etnografiya, ádebiyat hám iskusstvosınıń, sonıń ishinde muzıkalıq saz áspabları jaqınlıǵı hám de túrkiy tilles bolıp mádeniyatınıń ulıwma bir baǵdarda rawajlanǵanlıǵı tariyxıy dereklerde ayqın kórinedi. Isskustvo menen ádebiyattıń jámiyetlik turmıstan alatuǵın ornı, onıń xalıq turmısı menen mudamı birge rawajlanıp keletuǵın, ol jámiyetlik turmıstaǵı ózgerislerge qaraǵanda kórkem-ónerde júdá anıq súwretleytuǵın shıǵarmalardıń saz áspablardıń roli úlken áhmiyetke iye.

Xalqımızdıń dóretken saz áspabları miyraslar ózine tán úlken ayırımashılıqları menen birge ulıwma xalqımızdıń mádeniyatınıń úlken úlesi bolıp tabıladı. S.P.Tolstov basqarǵan Qoyqırılǵan qaladan arxeologiyalıq izertlengen ekspedistiyada toǵız tarlı «Arfa» saz áspablarınıń súwretli tasqa oyılǵan fragmenti tabıladı.

Bul Topraq qaladan tabılǵan arfistka Ayrıtam friziniń muzıkantlarına jıvopislik eleklew bolıp tabıladı-dep tastıyklaydı. S.P. Tolstov.¹

Usı muzıka áspablarınıń súwreti salınǵan eskertkishlerdiń, sonday-aq awız eki hám jazba derekleriniń tariyxıy qalalardan tabılıwı hám keń taralıwına qaraǵanda basqa tuwısqan xalıqlar sıyaqlı biziń ata-bablarmızdıń ásirler dawamında, olardıń da dáwirine say, ózine tán úlken muzıka madeniyatına iye bolǵanlıǵın kóremiz.

Bul tarawda ataqlı ilimpazı S.P.Tolstovtıń hám R.L.Sadokovtıń uzaq jıllar dawamında islegen jemisli miyneti qaraqalpaq xalqınıń saz áspablarınıń, tariyxın

¹ Р.Л.САДОКОВ. Музыкальная культура древнего Хорезма Академия Наук СССР Институт этнографии имени Н.Н.Миклухо-Маклая Издательство «Наука» Москва 1970

jaratıwda áhmiyetli is bolıp ǵana kalmastan, onıń iskusstvo-ulıwma mádeniyat tariyxın jaratıwdaǵı negizgi dereklerden biri bolıp xızmet etedi .

Bul tuwralı S.P.Tolstov basqarǵan Xorezm ekspedistiyasınıń aǵzası kóp jıllardan beri muzıkalıq saz áspabları boyınsha izertlew jumısları menen shuǵıllanıp kiyatırǵan ilimpaz R.L.Sadokov kútá qızıqlı pikirlerin óziniń (Muzıkalnaya kultura drevnego Xorezma Akademiya Nauk SSSR Institut etnografii imeni N.N.Mikluxo-Maklaya Izdatelstvo «Nauka» Moskva 1970.g) atlı izertlengen ilmiy miynetlerinde pikirinde, Qoykırılǵan qaladan tabılǵan múyeshli úlken arfanıń duwtar typindegi ásbaptıń Oraylıq Aziyanın antik dáwirine tán bolǵan kórnisi eń dáslepki hám házirshe birinshi guwası bolıp tabıladı, dep atap ótedi.

Bunnan tısqarı ol ulıwma Orta Aziyalı, arfanıń kútá ertedegi kórinisi bolıp esaplanadı. Eń áxmiyetlisi-bul eki jaǵdayda Xorezimniń oypatında jasawshı xalıqtıń joqarı dárejedegi názik muzıkalıq saz áspablarnıń mádeniyatqa iye bolǵan ekenligin kóremiz².

Bunday jaǵdayda biz Oraylıq Aziya xalıqları sıyaqlı, qarakalpaq xalqınında áyyem zamanlardan baslap joqarı mádeniyatqa iye bolǵanlıǵın ańlatadı.

Biraq xalıqtı arab basıp alıwshıları tárepinen qattı ekspluatastıyalanıwı nátiyjesinde bul muzıkalıq aspablardıń uaqıtsha joq bolıp ketiwine ákelip soqtı. Olar saz asbapların, onı alıp júriwshi hám tarqatıwshı bolǵan atqarıwshılardıń, menen qosa qurtıp jiberedi. Yaǵnıy ulıwma alǵanda muzıkanı xalıqtıń esitiwine kadaǵan etilgen. Arab basıp alıwshılıǵı arfa saz áspabı ushın kútá káwipli boldı, biz XV-XVII ásirlerde bunnan basqa, arfanıń birde kórnisin taba almaymız, onnan keyin ol Orta Aziyanıń miniatyuralarında azǵana uaqıt taǵı kórinedi de, sońınan pútkilley joq bolıp ketedi.

Arfa-Topraq-qalada jasaǵan xalıq arasında shama menen XVIII ásirge shekem ómir súrip, onnan keyingi dáwirde bul áspab paydalanıwdan pútkilley shıǵıp, onıń ornın basqa bir onnan góri jasaw uqıbına qolaylıraq bolǵan saz áspablar iyelep alǵan bolıwı itmal. Bunnan tısqarı qaraqalpaq xayal-qızları

² Р.Л.Садок. О двух новых изображениях среднеазиатской угловой арфы, «Вестник» Каракалпакского филиала АН УзССР, Кн Нукус 1965.

tárepinen atqarılıp kelingен shıńqobızda sol arfa áspabınıń tiykarında payda bolıp, sońnan taralǵan ba degen boljawlar tuwıladı³. Muzıkalıq saz áspabları tuwralı, olardıń shıǵıp keliwi, qurlısı, dawıs tembri haqqında ullı ilimpaz Abu Ali Ibn Sino «Shıpa kitab», «Bilim kitab», «Muzıka ilimi haqqında risola» t.b, kitaplarında kóp ǵana bahalı ilimiy pikirdi aytadı. Onıń aytıwı boyınsha: «Tar qanshelli uzın bolsa, dawıs sonshelli pás shıǵadı. Kersinshe, tar qanshelli qısqa bolsa, dawıs sonshelli bálent shıǵadı. Sonday-aq dawıslardıń pás yamasa bálent bolıwı úplep shertiletuǵın saz áspablar kanalınıń diametrine dn baylanıslı boladı», dep kórsetedi. (Abu Ali Ibn Sino, shıǵarmalar toplamı IV tom). Óz zamanınıń ullı ilimpazı bolǵan Abu Ali Ibn Sinonıń muzıka tarawındaǵı bul pikiri Orta Aziya hám shıǵıs xalıqları muzıkasınıń áyyemgi zamanlardan beri, muzıka ilimi sıpatında qalıplesip kiyatırǵanlıǵın dálilleydi. Onıń bul pikirleri muzıka teoriyasında házirgi waqıtqa shekem óz qunın joyıtqan emes.

Qaraqalpaq xalqınıń arasında saz muzıkalar keń taralǵan bolsada, tiykarǵı saz áspabları olardan tartqıshtıń járdemi menen shertiletuǵın tarlı áspablardan-Tarlı saz áspabları: Qobız, Duwtar, Girjek, Úplew arqalı shertiletuǵın, Balaman, Shıńqobız, Sırnay, Sazsırnay, Úshpelek, Tartıq, qamıssırnay, sızızǵı, qamıstilik, quwray, hám taǵı basqaları, urıp qaǵıp shertetuǵın saz áspablar: Suwqabaq, Tuyak, Qasıq, Końıraw, Naǵara, Dáp, Rubab, Garmon, hám taǵı baska bir qansha áspablardan Sonıń menen birge, qobızdıń narqobız, jelqobız, jezqobız, tilqobız, shıńqobız degen túrleri bar. Narqobız - qobızdıń urısqa shıqqanda qollanatuǵın túri. Jawǵa qarsı urıs ashıp, at qoyar waqıtta qobız sarını esitilgen. Ol batırlarǵa kúsh-jiger berip, erlik islerge ruwxlandırıp otırǵan. Mesqobız, jelqobız-muzıkalıq ásbaptıń túr-túsine baylanıslı atları. ushrasadı. Joqarda atalǵan saz áspablardıń ishinde birazı qaraqalpaq xalqınıń házirgi qolda bar milliy muzıkalıq áspabları esaplanıp, qalǵan birazı bolsa, bizge basqa tuwısqan xalıqlarınıń muzıkasınıń tásiiri arqalı ótken bolsa kerek. Biraq soǵan qaramastan bunnan burın qaraqalpaq xalqı arasında usınday yamasa basqada saz áspablardıń túrleri bolmaǵan degen pikirdiń

³ Адамбаева.Т «Революцияға шекемги қарақалпақ музыкасы». 1976-жыл.стр 4-5.

bolıwı múmkin emes. Dáwirdiń ótiwi menen talay arfa sıyaqlı yamasa basqada saz áspablardıń talay túrleri kelip ketkenligine gúman tuwdırmaydı.

1.2. Qaraqalpaq baqsıshılıq mektebi

Geypara ilimpazlar: qaraqalpaq xalqı XVIII ásirde Xorezmge kóship kelgennen keyin ekonomikalıq hám mádeniy baylanısta bolıwınıń nátiyjesinde biziń aramızǵa shıǵıs ellerdiń. Liro-epikalıq dástanları keń tarala baslaydı dep kórsetedi. Súyiwshilik haqqındaǵı dástanlar qaraqalpaq xalqına tekte Túrkestannan Xorezmge kelgennen keyin ǵana taralǵan degen túsinikke biz tolıǵı menen qosıla almaytuǵınlıǵımızdı aytpaqshımız. Óytkeni “Yusup Axmed”, “Ǵárip-Ashıq” dástanlarınıń qaraqalpaq, ózbek, tájik, túrkmenler arasında keń taralǵanıday aq qaraqalpaqlardıńda arasına Túrktan dáwirinde bunday dástanlardıń taralıwı tábiyǵıy. Onıń ústine qaraqalpaq xalqı basqa jaqlardan pútini menen kóship kelmey, ázelden aq Xorezm xalıqlarınıń biri ekenligi málim. Mine usı súyiwshilik dástanlarınıń duwtar menen atqarılıwı jaǵın esapqa alǵanımızda duwtarda Xorezmge kelgenen keyin qaraqalpaq xalqı turmısına engen, -degen túsinikke keliwimiz kerek. Bunday túsinikke kelgende qaraqalpaq arasındaqı baqsıshılıq dáwirin birqansha qısqartıwǵa alıp keler edi. Ázelden belgili dárejede mádeniyat málim bolıp kiyatırǵan xalıqqa ekinshi bir quramalı ónerdiń qısqa dáwir ishinde sińisip hám usınday dárejede órkenlep ósiwi gúman tuwdıratuǵınlıǵı málim. Sonlıqtan Túrktan dáwirinde de “Kóruǵlı”, “Sayatxan hámra”, “Húrlıyqa-Hámra”, “Yusup-Axmet” sıyaqlı ashıqlıq dástanlar keń taralǵanlıǵı gúman tuwdırmaydı. Óytkeni dástanlar keń taralǵan ǵoy, olardıń tásiiri tiymegen dewge bolarma edi? Bulardıń barlıǵı bir dáwirdiń jemisi bolmay, uzaq dáwirlik xalıqtıń tariyxıy rawajlanıw prostessii menen baylanıslı bolıp,erteli-kesh rawajlanıp kelgenligi málim. Qaraqalpaq muzıka iskusstvosı tarawında baqsıshılıq óneri ózleriniń atqarıwshılıq jollarına qaray birqansha mekteplerge bólinedi. Filologiya ilimleriniń doktorları N.Dawqaraev, Q.Ayımbetovlar baqsıshılıq mektebin Muwsa hám Súyew mektebi dep ekige bóledi. Ilimpazlar usılayınsha atqarıwshılıqtı tiykarınan eki gruppaaǵa bólip durıs islegen. Birakta sońǵı ekspedistiya dáwirindegi baqlawlarǵa qaraǵanda, baqsıshılıq keńirek etip tórt toparǵa bóliwge tuwra keledi.

Bular, Aqımbet, Ğáripniyaz, Arzı, hám Qutım mektepleri bolıp, hárqaysısı ózleriniń ayrıqsha aytıw jolına, mektebine iye. Olar ózleri dúzgen usı mekteplerinen shákirtler tayarlağan, soğan ılayıq namalar dóretken. Birak sonıda aytıp ótiw kerek, bular baslağan mektep tekte usılardan baslanıp, olardan burın bul joldan heshkim júrmegen degen pikir tuwılmaslıǵı kerek. Olardan burında birneshe baqsılar bul jolǵa aytıp kelgen, biraq olardıń atı házirshe tolıq málim emes.

Bulardan ilgeri Xorezm wálayatında shaǵataylı atı qosıq bolıp tillerge dástan bolǵan ápsanalıq baqsı Eshbay ótken. Ol pútkil Xorezm oypatlıǵında jasawshı ózbek, qaraqalpaq, túrkmenler arasındı keńnen belgili bolıp, onı ózbeklerde, qaraqalpaqlarda, túrkmenlerde ózlerimizdiń baqsımız desedi. Álbette onıń áhmiyeti kimliginde emes, onıń qaraqalpaqlar arasında keńnen málim bolıp xalıqqa etken xızmetinde. Baqsınıń qaraqalpaq arasında tereń húrmetke iye bolıp, xalıq Eshbaysız kewil xoshlıq etpeytuǵınlıǵı, onıń atındaǵı “Eshbay” qosıǵın elege shekem súyip aytatuǵınlıǵında kóriwge boladı.

Eshbay barmay heshkim toyına qurmadı,

Júzin kórmey qızlar wákil bermedi...

Qatarlarında Eshbay xalıq baqsılarınıń atası sıpatında húrmetke bólendi.

Eshbay, Nurjan, Atash penen saz ótti...

Ólgennen soń wáspin Ğáripniyaz ayttı...

Eshbaydın Nurjan, Atash usaǵan qaraqalpaq baqsıları menen bir dáwirde jasap, zamanlas bolǵanlıǵı olardıń doslıǵı usı “Eshbay” atlı qosıq qatarında kórinedi. Al “ólgennen soń wáspin Ğáripniyaz ayttı” delingen qatarǵa qaraǵanda Súyew baqsınıń ustazı-Ğáripniyaz Eshbaydın shákirti bolıp onıń jolın dawam ettirgen.

Góne Urgenich átirapında XVIII ásirde jasaǵan Mátniyaz qariy degen baqsı bolıp, óz dáwirinde 23 shákirt tayarlap jetistirgen. Tórtkuldegi belgili Ámet baqsı Sultan ulınıń aytıwına qaraǵanda: Eshbayda, Nurjanda, Atash ta, Ğáripniyazlarda sol Mátniyaz qarıydın shákirtleri degen maǵlıwmattı beredi. Al Beruniyli 95 jasar Serik suwpı ulı Nurjan ata Mátniyaz qarıydı Niyazımbet kórshi-laqabı. Mátniyaz

qarıy ómirin aqırında kózden qalıp, zaman qısıwmetine nalıp, tómendegi “kózlerim” qosıǵın aytqanlıǵın xabarlaydı:

-Ey! Qudaya ótti ómirim munsha dáwranıw qáne,
23 shákirt shıǵardıw munsha dástanım qáne,
Arzıw árman menen alǵan mayı tabanıw qáne,
Kewlim ister kórmege keldi qumarım qáne⁴

Joqarıda keltirilip ótilgen baqsılardıń bári de tiykarınan eki mektepten, yaǵnıy Aqımbet penen Ǵarıpniyaz baslaǵan mektepten órbigenligin, qalǵan eki mektep Arzı hám Qutım mektebi usı mekteplerden soń ayrılıp shıqqanlıǵı, aytıw usıllarınıń Aqımbetke-Arzı, Ǵarıpniyazǵa –Qutımniń jaqınlıǵı jaǵınan anıqlawǵa boladı. Joqarıda ayılǵan ilimpazlardıń Muwsa hám Súyew mektebine bóliniwdegi tiykarǵı kózde tutqan jolı Muwsa menen Súyewdiń ustazları baslaǵan joldı joqarı basqıshqa kóterip, baqsıshılıq iskusstvosında burın bolmaǵan forma hám atqarıwshılıq stil metodlar menen bezep tvorchestvolıq jaqtan rawajlandırǵanlıǵında. Haqıyqatında da olar tek baqsı bolıp ǵana qoymay, kúshli kompozitorlarda bolıp, qaraqalpaq muzıkasın bayıttı. Mekteptiń repertuarlarında qosıqlardıń atları hám namalarında ulıwmalıq bolǵan menen atqarıwshılıq usılları pútkilley ózgeshe. Muwsa baqsınıń jolı naǵız qaraqalpaq baqsınıń atqarıwshılıq usılları tolıǵı menen sindirilgen ózgeshe koloritke iye.⁵

Bárinen de burın eskertilip ótiletuǵın, nárese, hár bir baqsınıń qaysı mektepten shıǵıwına qaramastan olardıń individuallıq ózgesheligin esten shıǵarıwımız kerek. Yaǵnıy bir mektepten shıqqın bolsa, sol mekteptiń mayda-shúydesine shekem qaldırmaı yamasa ózgertpeı aytadı degen pikir tuwılmaslıǵı kerek. Hátteki jeke bir baqsı bir toyda bir túrli etip atqarsa, ekinshi toyda tap sonıń ózin sol kúyinde qaytalawı múmkin bolmaǵanday, asıp yaqı kem túsip ketetuǵını sózsiz. Sonlıqtan bir mektepten órbigen kei adamnıń hártúrli etip aytatuǵınlıǵın biraq ulıwma bir ıǵbalǵa baǵınatuǵınlıǵın usınnan kóremiz. Máselen: Bir mektepten

⁴ Т.Адамбаева Автор дала жазыўынан 1960, ӨзССР ИАККФ китапхана фондында инв. 34329.

⁵ Т.Адамабаева.Революцияға шекемги қарақалпақ музыкасы изд.“Қарақалпақстан” Нукус 1976 г. стр 59.

turağan baqsılar bolıwına qaramastan Juman baqsınıń aytıwı menen Shernazar baqsınıń aytıwınıń arasında úlken pariq bar.

Shernazar baqsı Muwsanıń jolına naǵız qaraqalpaq namaların óz ırǵaǵı menen qosımtası original túrinde atqarsa, Juman baqsınıń atqarıwında qaraqalpaq namaları óz originallıǵın saqlap turıwı menen qatar, oǵan qońsılas xalıqlarınıń muzıkasınıń tásiiri basım ekenligi kórinedi. Bul jerde kózge túsetuǵın nárse hárbir atqarıwshı óz repertuarların jasaǵan ortasına, tıńlawshılar kollektiviniń talabına qarap soǵan ılayıqlap dúzetuǵınlıǵında. Sonlıqtan Shernazar baqsı Shımbay átirapında jasap qaraqalpaqsha jolǵa aytsa, Juman Beruniy, Tórtkul átirapında jasap, namaǵa qosımtalar qosıp atqarǵan. Sonday-aq usı mektepten ayrılıp shıqqan Arzı mektebi menen Qutım mektebi jóninde joqarıda aytıp ótken edik. Usı Muwsa mektebiniń sońǵı áwladlarınıń arasında úlken ózgeshelik bar. Sebebi olar Muwsa mektebinen taralǵan bolıwına qaramastan Eshjan Muwsanıń jolına aytsa, Shaniyaz Arzı baqsınıń jolına aytadı. Súyew baqsınıń mektebinen turağan Orınbay hám Jańabay baqsılar menen házirgi Japaq baqsınıń atqarıwında da úlken ayırmashılıq bar, Japaq baqsı naǵız Súyewdiń jolına aytatuǵın bolsa Orınbay menen Jańabay baqsılardıń aytıw jolına jergilikli xalıqtıń, yaǵnıy arallı ózbeklerdiń tásiiri tiyip bir qansha ózgeshelikke ushıraǵanlıǵın kóremiz. Haqıyqatında da bulardıń barlıǵın qaraqalpaq muzıkasınıń “govorlıq” ózgesheligi dep qaralsada bolar edi. Sonıń menen qatar Orınbay baqsınıń namalarınń arasında Japaq baqsınıń repertuarlarında ushraspaytuǵın namalar da gezlesedi. Mısalı: “Shirwan qatar”, “Shayki shiwar”, “Zárletme”, “Mola árman”, “Sayhal” t.b. dep atalatuǵın namalar kóp.

Orınbay baqsınıń shákirti-házirgi Juman Rozımovtıń atqarıwındaǵı namalar óziniń temperamentliligi jaǵınan kútá úzip, sekirtip aytıw, sinkopa, pawzalar qusaǵan atqarıwshılıq usıllar arqalı jańıltıwsh formasında bolıp keliwi menen ayrıladı. Máselen: “Dárdińnen” namasınıń Japaq baqsı menen Orınbay baqsınıń atqarıwı arasında usınday belgiler ayırıqsha jiyi gezlesedi. Japaq baqsı bul namanı atqarǵanda ligalar arqalı, bir demdi uzaq sozıp, aǵıslı túrde dawıs ırǵaqların tolıqtıp atqarsa, al Orınbay baqsınıń shákirtleri Juman, Baltabay, Narıbaylar

“Dárdınnen” di júrmeldıń shabısınday sekirtip, dawıstı úzip taslap, sinkopalar qollanıp atqaradı. Olar hár bir muzıkalıq frazalardıń izine pawzalar qosıp, úzip-úzip jiberedi. Japaq baqsıdaǵı muzıkalıq frazalar bolsa, bir demde bir qansha muzıkalıq frazalardı biriktirip aǵırtıp aytadı. Qaraqalpaq muzıkasında ásirler boyı dawam etip kiyatırǵan atqarıwshılıq iskusstvostı dástan menen namanıń arasındaǵı baylanıstı bekkemlep keldi.

1.3. Qaraqalpaq baqsıshılıq dástanları mazmunı

Baqsılar dástanlardıń tekte qúrı mazmunın bayan etip ǵana qoymay, olar óz bayanlamasın saz benen namaǵa salıp atqaradı. Qaraqalpaq muzıkasında dástanǵa salıp ayılatuǵın namalar úlken orın iyeleydi. Sonlıqtan baqsılardıń atqarǵan “Ǵarıp ashıq, Sayatxan Hamra, Húrlıxa Hámira, Ashıq-Nájep, Yusup-Axmet”, t.b. lirikalıq dástanları menen Nawyı, Maxtumqulı, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh, Omar hám t.b. klassiklerdiń qosıqlarına ayılǵan namaları óziniń kórkemliginiń baylıǵı jaǵınan qaraqalpaq xalqınıń ruxıy mádeniyatı haqqında keń túsinik beredi.

Lirikalıq dástanlarda qosık penen nama bir-biri menen tıǵız baylanısta bolıp, olar hadal muxabbattı, xalıqlar doslıǵın, hayal-qızlar áwladınıń hújdanına berikligin, aqıllılıq penen tapqırılıqtı jır etedi. Olar bastan ayaǵına shekem qosıq muzıka menen tolı. Sonlıqtan da qaraqalpaq xalqınıń lirikalıq harakterdegi namalardıń rawajlanıwında onıń ádebiy folklorında lirikalıq dástanlardıń payda bolıwı menen baylanıslı hám tásiriniń oǵada ullı bolǵanın aytıw kerek. Dástan namalarında deklamastiyalı richitativlik usılında dúzilgen qosıqlar kóplep ushrasadı. Dástan namalarındaǵı bunday deklamastiyalıq xarakter muzıka qurılısın ulıwma súwretlewı menen baylanısta hám soǵan baǵınıshlı túrde keledi.

Klassik shayırlardıń poeziyasındaǵı oylardıń anıqlıǵı sezimleriniń tereńligi turmıslıq faktlerdi kórkem sóz benen juwmaqlastırıwdaǵı sheberligi, xalıq muzıkasınıń taǵıda kórkeyip gózzallanıwına alıp keledi. Bul qosıqlardıń ózin jay intonastiya menen oqısaqta, eriksiz bir namaǵa qosılıp ketkeninde sezeseń.⁶

⁶ Т.Адамабаева «Революцияға шекемги карақалпақ музыкасы» издательство Карақалпақстан Нукус-1976 г. стр 62.

Qaraqalpaq xalıq jırshılarınıń duwtar shertip, qosıq aytıp, atqaratuǵın hóner iyesiniń biri baqsı dep ataladı. Qaraqalpaq baqsıları jırawlarǵa qaraǵanda soń payda bolǵan. Baqsılar xalqımız Orta Aziyaǵa kóship kelgennen keyin ásirese Xorezim oypatına kóship kelip jaylasqannan soń qaraqalpaqlarǵa baqsılıq hóneri keńnen taraǵan. Baqsılar óziniń repertuarı, shertetuǵın sazı, hawazı boyınsha jırawlardan keskin ajıralıp turadı. Jırawlar qobız benen jırlasa, baqsılar duwtar shertip qosıq aytadı. Jırawdı “jırladı” baqsını ”ayttı” deydi, yaǵnıy ”jıraw jırlattıq”, ”baqsı aytırttıq” dep sóylenedi. Baqsılıq qaraqalpalarǵa Orta Aziya xalıqlarınan kirgen, qaraqalpaqlar baqsılıqtı Xorezimdegi ózbeklerden, túrkmenlerden úyrengen. Burınnan kiyatırǵan jırawshılıq hónerdiń ústine baqsılıq hóneri qosılıp qaraqalpraqtıń kórkem-hóneri bayıǵan, jırlaytuǵın repertuarları keńeygen. Xalıq jırshıları qońsı xalıqlardan jańa shıǵarmalardı úyreniw menen bir qatarda olar óziniń burınnan aytıp kiyatırǵan xalıq qosıqları, miynet jırların da aytqan, duwtarına qosıp onı jetildirdip ózine beyimlep jırlaǵan. Sóytip óz ónerlerin burınǵıdan da asırıp bayıtqan. Ońǵı zamanları jırawdı jası barǵan kekse adamlar tıńlasa, al baqsılardı jaslar tıńlaytuǵın bolǵan. Bul jóninde Qurbanbay jıraw jırlaǵan ”Qırıq qız” dástanında:

Birewler jıraw tıńlaydı,
Birewler gápti jaqlaydı,
Qızlarǵa jıraw ne kerek,
Jigitke jıraw ne kerek-deydi.

Jırawlar qolına qobız alıp shertpi batırlar jırın jırlasa, al baqsılar qolına duwtar alıp shertip, Góruǵlı qusaǵan batırlar jırı menen “Gárip ashıq” qusaǵan súyiwshilik jırların aytadı. Qaraqalpaqlar bul hónerdi baqsı dese, qazaqlar jıraw deydi. Qazaq tilinde baqsı awırıw emlewshi porqan mánisine iye. Óytkenburında qazaqbaqsıları qobız shertip áriwaq shaqırǵan.

Baqsı sózi túrk tilles xalıqlarda burınnan kiyatırǵan eski sóz bolıwı kerek. Bul sóz eski ádebiy nusqalarda ushrasadı. Ózbek shayırları Lutfiydiń “Gúl va Navruz” dástanında:

Yanadur quastım bir yaqshılardıń

Mongol sawatını bilgen baqshılardıń⁷

(Jaqsılardan hám mongol sazın bilgen baqsılardan támem bar) deydi. Mine bul qatarda baqsı degen sóz ushıraydı. Qaraqalpaqlar arasına bul óner soń tarasada, kórkem ónerdiń bir túri sıpatında qalıplesip, halıq arasına tez sińisip ketken. Qaraqalpaqlar arasınan Aqımbet, Muwsa, Edenbay qusağan ataqlı ayqısh baqsılar shıǵıp, baqsılıq ónerdi joqarǵı basqıshqa kótergen. Qaraqalpaq xalqı eski Xorezm mádeniyatın hár tárepleme úyrenip, onnan paydalanǵan. Nátiyjede «Ǵarip ashıq», «Yusuf Axmet», «Góruǵlı» sıyaqlı dástanlardagı túrli shaqapları qaraqalpaq baqsılarınıń negizgi repertuarı boldı. Baqsılarga shákirt shıǵarıw dástúr bolǵan. Olar shákirtti hár tarepleme sinap tańlaǵannan keyin úyrete baslaǵan, shákirti duwtar shertiwdi úyrene baslaǵannan keyin onı toy-tamashalarǵa barganda izine ertip júrgen. Baqsı duwtar shertip qosıq aytqanda baqsınıń shákirti ustazınıń qasında janapayǵa duwtar shertken. Boljaq baqsı ustazdıń izine uzaq jıllar erip júrip, sóz úyrenip, ustazdan pátiya alıp, óz aldına baqsılıq dárejesine jetken. Qaraqalpaq baqsılarınıń aytatuǵın repertuarlarında jırawlar jırlaytuǵın batırlar dástanı bolmaydı. Baqsılardıń repertuarında shıǵıs ádebiyatındaǵı súyiwshilik dástanları menen «Góruǵlı» dástanınıń túrli variantları kiredi, baqsılardıń aytatuǵın qosıq-jırlarında otırıqshı ellerdiń ómirine tán bolǵan baǵ, baqsha, hárem qusağan sózler ushırasıp otıradı.

Qaraqalpaq baqsıları óziniń aytatuǵın dástanın baslar aldında jırawlar qusap kirispe termeler aytadı, baqsılardıń temeleri jırawdıń termelelerinen ózgeshe. Baqsılar kirispe-termelerinde kóbinshe túrkmen xalqınıń klassigi Maqtumqulınıń násiyat, aqlı sózlerinen baslaydı. Burınnan kiyatırǵan baqsılardıń dástúri boyınsha Maqtumqulınıń sózin ayta bilmegen baqsı, baqsı bolıp esaplanbaǵan.

Súyiwshilik dástanlardıń kitap bolıp basılıp shıqqanlarınıń gey birewleri qıssaxanlar repertuarına kirgen, bular geybir dástanlardı orınlaǵanda repertuargá ortaq bolǵan. Baqsı aytatuǵın Maqtumqulınıń uzaq qosıqlarınan da, jırawlar termesine kire baslawprostesi ushıraydı. “Maqtumqulınıń” «birimde bilmedim

⁷ Қ.Айымбетов «Халық даналығы» (Рукопис коллекций восточных рукописей британского музея 7314 стр 113), Қарақалпақстан баспасы 1968 жыл стр-142.

yaqshı yamandı» degen shıǵarmasın jırawlar termesiniń qatarına Kire baslaǵanın joqarıda aytqanbız. XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırlarınıń ishinen Ájiniyaz shayırdıń “Bozataw” atlı tariyxıy jırı baqsılardıń kirispe-temelerinen bekkem orın alǵan.

Qaraqalpaqlarda baqsıshılıq ónerdiń ósip rawajlanıwınıń jolı, sabaǵı tórtew: Akımbet baqsı, Edenbay baqsı, túkmenlerden Súyew baqsı, qaraqalpaqlar menen kópten berli ómir súrip kiyatırǵan Arallı ózbek baqsıları boladı. Joqarıda ayılǵan ataqılı aytqışlardıń óz-ara repertuar almasıwı nátiyjesinde baqsılardıń repertuarları bayıǵan, ósip-óngen.

Qaraqalpaqlardıń baqsı namaları tuwralı sóz bolǵanda olardıń bayıwına qońsı xalıqlardıń tiygizgen járdemin ayta ketiw orınlı boladı. Súyew baqsınıń namaların ózlestirip, baqsılıq usılın qaraqalpaq ishinde dawam etiwshi Muwsa baqsı, Esjan baqsılar boladı. Edenbay baqsınıń da namaların dawam ettiriwshi shákirtleri bolǵan. Házirgi qaraqalpaq namalarınıń ishindegi “Qońrat” naması dep atalıp júrgen nama burınǵı arallı ózbekler namasınan kirgen.

Qaraqalpaq baqsıları burın tek ózi duwtar shertip, qosıq aytatuǵın bolǵan. Al sońlaw-qońsı xalıqlardıń tási menen qaraqalpaq baqsıları qasına balamanshı, girjekshi ertken, olardıń balamanshıları ózbek, girjekshileri túrkmen bolǵan. Mine usınday qarım-qatnasıqlar arqalı qaraqalpaqlarda saz shertiw oneri ósken. Baqsılardıń saz shertip, sáwbet qurıwı kollektivlik baǵdar alıp, orkestrge usay baslaǵan⁸.

⁸ Қ.Айымбетов «Халық даналығы» Қарақалпақстан баспасы 1968 жыл стр-142.

II-BAP QARAQALPAQ XALÍQ QOSÍQLARÍ TIYKARÍNDÁ OQÍWSHILARDÍ RUXIY-ÁDEP IKRAM PAZIYLETLERIN QÁLIPIESTIRIW MAZMUNÍ

2.1. Qaraqalpaq baqsıshılıq mektebiniń ustaz-shákirt dástúrleri

Qaraqalpaq baqsıları-Aqımbet baqsı-Baqsılar iskusstvosındaǵı shákirtke ustaz bolıw, ustazlar shákirt shıǵarıw ázelden kiyatırǵan tradiciyalıq jol. Muzıkalıq miyraslardı atadan balaǵa, ustazdan shákirtke ótkerip qádirlep saqlaw, shákirtlerdi kóplep tayarlaw máseleleri baqsılardıń xalıq aldındaǵı ádiwli úlesi boldı. Kóp shákirt shıǵarıp namalar dóretip xalıq arasında úlken abroyǵa iye bolǵan belgili atqarıwshılardan biri Aqımbet baqsı boldı. Ol XIX ásirniń ortalarında ómir súrgen qaraqalpaqtıń ataqlı baqsısı bolıp pútkil Xorezmge (ózbek, túrkmenler, qazaxlar arasında) dańqı jayılǵan. Aqımbet házirgi Shımbay rayonınıń arqasındaǵı burınǵı “Aq qalanıń” “Torgay teregi” degen jerde tuwılǵan.

Qaraqalpaq baqsıları arasında jas áwladtan shákirt shıǵarıw, ustazılıq etiw dástúri, kóp sanlı informatorlardıń pikirlerine hám belgili maǵılıwmatlarǵa qaraǵanda Aqımbet baqsı joqarǵı basqıshqa kótergen delinedi. Sonıń ushında qolda bar maǵılıwmatlarǵa súylene otırıp Aqımbettiń qaraqalpaq baqsılarınıń eń iri wákili, ustazdan shákirt shıǵarıw mektebiniń baslawshılarınıń biri retinde tanıymız. Ol talantılı jaslardı orayǵa jıynap, ózgeshe baqsıshılıq mektebin shólkemlestirdi. Ótken ásirde baslap tap usı búginge shekem sonıń jolına aytıp júrgen baqsılar sol mektepten órbigen. Mekteptiń tiykarǵı baǵıtı-qaraqalpaq xalıq muzıkasınıń barlıq ózgesheliklerin tolıq saqlay otırıp, olardı kópshiliktiń kewline qonımlı etip, jańa motivler menen rawajlandırıwǵa baǵdarlangan. Aqımbet óz shákirtlerin úyine jıynap, qosıqtıń aytıluw hám namanıń shertiw texnikasın úyretkende barlıq shákirtin qatar otırǵızıp bir namanı birim-birim hámmesine aytqızıp hám shertkizip kóretuǵın bolǵan. Sol namanı úyrenip bolmaǵansha basqa namaǵa ótkermey qatallıq penen tejep úyretken. Solay etip ádep aytım qosıqların úyretse, kem-kemnen dástannıń úzindlerin, soń dástannıń ózin tolıǵı menen úyretiwge ótetuǵın bolǵan.

Shákirtlerine usınday qádelerin úyretip qayta-qayta sınaqtan ótkerip, solardıń másláhatı menen urıqsat (pátiya) beretuǵın bolǵan. Usılayınsha shákirt jıynap, óz mektebine ılayıq xalıq namaların qayta islep rawajlandırıp bir sistemaǵa salıw, Aqımbettiń kóp jıllıq ómir tájiriyesine hám qaraqalpaq baqsılarınıń dástúrine, sonday-aq ulıwma shıǵıs xalıqlarınıń “Mushayra” dástúrińiń tásirine baylanıslı bolǵan bolıwıda múmkin. Baqsılardıń shákirt tayarlawdaǵı usınday tradistiyası jóninde kórnekli ilimpaz V.M.Jirmunskiy óziniń “Sredneaziatskie narodnie skaziteli” degen miynetindeqızıqlı pikirler aytadı.⁹ Aqımbet baslaǵan mekteptiń túpkilikli repertuarları Maqtumqulı, Ájiniyaz, Berdax hám basqada shıǵıs xalıqları shayırlarınıń qosıqları “Ǵarip ashıq”, “Sayatxan Hamra”, “Húrlıqa Hamira”, “Yusup Axmet”, “Goruglı” hám basqada kóp dástanları boldı. Burınnan aytılp júrgen qaraqalpaq namaların atqarıw menen qatar kóp ǵana namalardı qayta islep ózide namalar dóretti. Yaǵlı báhár, Beyish, Qızlar úyge kir, Tarlan, Ala qayıs, Aqımbettiń qayta islep dóretken namaları qatarına kiredi. Onnan tısqarı ózbek hám túrkmen namaların kóp úyrenip onı qaraqalpaq turısına endiriwde Aqımbettiń xızmeti úlken boldı. Aqımbet shólkemlestiriwshi, namalar dórntip rawajlandırıwshi bolıp ǵana qoymastan, ol kúshli atqarıwshi, aytqısh, xosh hawazlılıǵı menen de tań qalarlıq talantqa iye boldı. Onıń aytqıshılıǵı jóninde xalıq arasında saqlanǵan rawiyatlar onıń talantlı baqsı bolǵanlıǵın táriyiplep, olar xalıqtıń baqsıǵa bolǵan súyiwshilik maqtanışın sulıw romantika menen súwretleydi. Xalıqta ol tuwralı: “Aqımbettiń anası onı tuwarda búlbildiń góshine jerigenbis”, “Aqımbet saz shertip otırǵanda búbil kelip duwtarınıń qulaǵına qonıp kete beredimish”-degen sózlerdi súyiwshilik penen aytıp júrgen. Álbette bul xalıqtıń baqsıǵa bolǵan shın ıqlası oǵan bergen joqarı bahası, onı gez kelgen baqsı jırawlarǵa ayta bermegen. Kúnlerden bir kúni Xiywaniń xanı Muxammed Raxim xan óziniń patshalıq saltanatın maqtatıw hám kewil kóteriw ushın qol astındaǵı ellerden ataqlı baqsı, jıraw, sazendelerdi shaqırtıp ayttıradı.

⁹ В.М. Жирмунский “Среднеазиатские народные сказители” Известия всесоюзного географического общества том 79, вып. 4, стр. 408.

Usı shaqırıqlardıń birine qaraqalpaqtıń ataqlı baqsısı Aqımbette baradı. Sonda eń dáslep xan sarayınıń ataqlı Tanbur degen baqsısı “Shiruan” degen namanı atqaradı. Izin ala sol namanı Aqımbet shertip Tanburdanda tolıgıraq hám kútá sulıw etip atqaradı. Usı jerde xan óz baqsısınıń jeńilgenligine ızalanıp Aqımbetke qattı ğazebin tigedi. Onı qatarına úsh kún, úsh túnge shekem tındırmay ayttıradı. Aqımbet bul sınaqtan da mudirmey Aman ótedi. Biraq arsız óshpenli xan Aqımbetke dawsın qaldırıp maqsetinde shılımıń suwın beredi. Biraq xannıń jerkenishli hiylesin sezgen Aqımbet, ishpey qoynına tógip jiberedi. Endi xannıń buǵan ábden ashıwı kelip Maqtumqulınıń qosıqlar toplamın qazınıń qolına berip, Aqımbetti aldına otırǵızıp: “awzın baǵıp tıńlap otır, eger Aqımbet usı kitaptaǵı qosıqlardıń bir sózin yaki bir buwının qaldırıp yaki ğálet aytsa dáhal maǵan xabar ber” dep buyırıq beredi. Aqımbet bul sınaqtanda súrinbey ótedi. Qalay degen menen de Aqımbet qısımǵa shıday almay awırıp jatıpta qaladı. Sóytsede “awzıń qanǵa tolsada dushpannıń aldında tókpe degendey” kúsh salıp sır bermewge tırsadı. Aqırında ilájı qurıp, óz sózine baylanǵan xan Aqımbetke: “Sınaqtan súrinbey óttiń qáne, tilegińdi ayt baqsı” dewge máxbúr boladı. Sonda Aqımbet xanǵa qarap: -Bir qasıq qanımnan keshseńiz taqsır-depti. Xan Aqımbetke kózin alartıp, qáhárli názer menen: -Bar keshtim aytaǵoy –degen, mine usınnan keyin Aqımbet xanǵa qarap turıp salmaqlı túrde: - Taqsır endigiden bılay ilaya siz meni kórmeń, men sizdi kórmegeymen, tilegim sol depti. Sonda xan ornınan ushıp turıp qanjarın suwrıp alǵanın bilmey-aq qalıptı, biraq eki jaǵındaǵı wázirleri “qáhirińizdi tárk etıń, bendeńizge jábir etpeń taqsır” dep toqtatıptı. Wádesin buzǵan xan emes, óz tili ózine gúwa, ayılǵan shártti buza almay bayraqqa biri ala qayıslı at berip, Aqımbetti jónetip, ilajsızdan xannıń kúyigi betine shıǵıp ókiniwi menen qaladı. Bul quwanışhgqa arnap Aqımbet qaraqalpaqtıń klassikalıq naması bolǵan ala qayıslı atqa “Alaqayıs” namasın dóretdi. Óz Erkin qoldan bermeytuǵın polattay berik azamat óz xalqınıń arın, onıń ádil tapsırmasın solay orınlap, oǵan bolǵan xalıqtıń húrmetin taǵıda tereńlestiredi. “Alaqayısta” xannıń sán-saltanatın maqtamaydı, kersinshe óz xalqına, ádiwli elatına, onıń keń peyil júrgine quwanışına arnaydı. Aqımbettiń kóp sanlı shákirtlerinen: Edenbay, Esemurat,

Serek, Bayniyaz, Dosnazar solaqay, Muwsa hám t.b. onıń muzıka mektebinıń dańkın qaraqalpaq, Xorezm, túrkmen hám Buxara ámirliginiń qol astındaǵı ellerge jayadı. Aqımbette olarǵa tereń mehir muhabbat penen ózinde bar barlıq muzıkalıq bilimlerin qunt penen úyretedi. Ózi de Ámiwdáryanıń arǵı hám Bergi jaǵına dańqı túsken baqsı bolıp, zamanınıń aldınǵı qatarlı adamı boldı.

Aqımbettiń súyikli shákirtlerinen eń kórneklisi Muwsa bolıp, ol mázi baqsı bolıp ǵana qalmaq, talantlı dóretiwshilik xızmeti menen de kózge túsedi. Muwsa ustazınıń barlıq baqsıshılıq hám dóretiwshilik sheberligin úyrenip alıp, Aqımbet baslaǵan mektepke tvorchestvolıq ózgerisler kirgizip, diapazonın keńeytti, kóp ǵana xalıq namaların kayta isleydi hám bir qansha jańa namalar dóretdi. Ol óz zamanınıń kompozitorı, xalıq muzıkasın tereń úyrenip onıń rawajlanıwı ushın úlken úles qostı. Aqımbette Muwsanı 6-7 jıl izine ertip, óziniń barlıq muzıkalıq ónerleriniń giltin isenip tapsıradı. Muwsanıń usı isenimdi aqlaǵanın onıń ómiri hám muzıkalıq tvorchestvosınan tabamız. Usınday ayrıqsha talantlı adamlar bolmaǵanda muzıkanıń ózi qaydan payda bolıp, rawajlanar edi? Sonlıqtan Muwsaǵa qaraqalpaq muzıkasınıń ataqlı wákili hám Aqımbet baslaǵan mektepti dawam ettiriwshi ǵana bolıp qalmaq tvorchestvolıq jaqtan qayta islep, rawajlandırıwshı, onı biyik dárejege kóteriwshe iskusstvo ǵayratkeri retinde baha beremiz.

Hár bir xalıqtıń ruwxıy dúnyası, mádeniyatı, tili, etnografiyası, ádebiyatı, milliy muzıkası bar. Qaraqalpaq awız eki profesional muzıkasında baqsıshılıq traditsiyasınıń rawajlanıwı, onıń atqarıwshıları bolǵan baqsılardıń dóretiwshilik ómiriniń keńeyip olardıń fantaziyasınıń kem-kemnen joqarı dárejege kóteriliwi nátijesinde sazlar payda bola basıladı. Xalqımızdıń sazlar, qosıqlar, baqsılar tárepinen dástanlardı tıńlawshılarına tásirli etip jetkeriw maqsetinde, dástandaǵı kaxarmanlardıń obrazların, olardıń sulıwlıq kelbetin, qaharmanlıq islerin, olar mingen tulpar atlardıń júyrikligin, tábiyat kórnisiniń gózzalıqların súwretlewdegi sazlardı dóretiwdegi sheberliginiń ósiwi arqalı payda bolǵan dóretpeler bolıp esaplanadı. Máselen: «Ilme Sultan» sazında ushırasatuǵın, hayal-qızlardıń miynet prostessinde naǵısh oyıw, keste tigiw, kiyiz basıw háreketleriniń súwretleniwi,

sazlarındığı treller, forshlag, arqalı quslardıń sayraǵan dawısının beriliwi, «Qarajorga» namasındaǵı tulpardıń tuyaǵınıń taqırlılarınıń esitiliwi h.t.b. barlıǵı sheber professional sazandelerdiń qollında sesleri yańlı jańlap esitiledi.

Olar hár bir atqarıwshınıń individuallıq dóretpesiniń, muzıkalıq til baylıǵınıń ósiwine qolaylı jaǵday tuwdırıp otırǵan.

Baqsılardıń dástanlardı atqarıwdıǵı eń tiykargı muzıkalıq quralı-duwtar. Sonlıqtan qaraqalpaqlar arasında duwtar sazları gúrewli orın iyeleydi. Duwtar sazları bolsa, rawajlangan, tamamlanǵan forması, melodiyasınıń tolıqlıǵı hám kóp variantlıǵı jaǵınan qaraqalpaq awız eki professional muzıkasında úlken orın iyeleydi. Olardan: «Nama bası, Nar iydirgen, Mıń túmen, Ilme sultan, Suw serper, Qara jorga, Shernazar, Tırnalar, El pázelendi, Jarǵanat, Ziywarxan, Shadlı, Shaǵala, Kózleriń, Boztorgay, Aq ishik, Sayra duwtar, Muxalles, Nalish, Xoshım parwan, Dás nama, Sárbinaz, Górqız, Muwsa sen yar, Torgay qus hám taǵı basqa, birneshe sazları keń taralǵan. Mine usı sazlar ishinde keń taralıp, xalıq arasında massalıq harakterge iye bolǵan túri «Nama bası» baqsıshılıq kórkem-óneriniń «gimni» sıpatında júrttilip, baqsılar toy merelerde óz konstertin, usı namadan baslaytuǵın bolǵan.

Sonlıqtan el arasında bul saz «Bas nama» Maqamlar bası, sazlardıń aǵlası, dep atalıp kelgen.

Biz xalqımızdıń ańız, ápsana, ráwiyat hám tariyxıy saz hám qosıqlarına názer taslasaq, bir qansha mádeniy miyraslarımızdıń saqlanıp qalǵanlıǵın kóremiz. Bizin maqsetimiz bul qosıq hám namalardıń tariyxın keleshek áwladtıń biliwin onı úyreniwi ushın qádem qoymaqshımız.

2.2. Qaraqalpaq baqsıları tárepinen dóretilgen nama qosıqları

Qaraqalpaq baqsıları tárepinen atqarılatuǵın qosıq hám namaların úyreniw barısında oqıwshılardıń ruwxıy-ádep ikramlıq pazıyletleri qalıplesken barkamal insan sıpatında jetilisip barıwı haqqında da pikir júritiwge háreket qıldıq. Bunda baqsıları tárepinen dóretilgen qaraqalpaq namalarına toqtalıp ótemiz.

«Bozataw»naması-qaraqalpaq xalqınıń shayırı Ájiniyazdıń «Bozataw» naması (XIX ásir) Watan haqqındaǵı sezimleriniń jıyıntığı dep ataw múmkin.

Ájiniyazdın 1858-1859-jıllardaǵı Qońırat kóterilisiniń ideologiyalarınń biri bolǵanlı seziwge boladı. Bozataw poeması usı dáwirdegi tariyxıy jaǵdaylar tiykarda jazılǵan. 1858-jılı qaraqalpaqlar xalqına basqınshılıq siyasatına qarsı ekinshi mártebe milliy azatlıq gúreslerin basladı.

Bul gúresti otırıqshı qaraqalpaqlardıń hám arallı ózbekler menen bir qatarda, sol jerde aralas jasaǵan túrkmen menen qazaqlarda quwatlaǵan edi. Milliy gúrestin baslanıwı sol waqıttaǵı Qońıratın biyi Qutlımurat penen Xiywa ámeldarlarınń shalıp óltiriwi menen baslangan. Kóterilistiń basında belgili Muxammed Pana bolǵan edi. Ol Toremurat suwpınıń aqlıǵı bolıp, ózin gárezsiz Qońırat xanlıǵınıń xanı dep daǵazalanadı. Ol óziniń eń «ádalatlı xan bolaman» dep kótermelep, rus flotiliyasınan járdem soradı. Biraqta kapitan A.I.Butakov járdemge kelgende Angličan interventleriniń malayları menen til biriktirip, júzekilik pozistiyada turadı. Bunnan tısqarı basqınshı túrkmen feodalı Atamurat penen kelisip, óziniń elatların talata baslaydı. Usı jaǵdayda xalıq kóterilisi bir jerge jámlese almay, pıtırańqı awhalda qalıp ketedi.

Usınnan paydalangan Xiywanıń xanı Seyd Muxammed on mın nókeri menen Qońırat qalasın qamaydı. 1859-jılı Qońıratı qaytadan Xiywa xanlıǵınıń qol astına baǵındıradı. Muxammed Pananın siyasatına qarsı bolǵan qaraqalpaqlar Moynaqtan jigirma kilometrdey jerge kóship ótti, Tallıq dáryasınıń boyına Mola Pirimniń basshılıǵı astında ózleriniń Bozataw qorǵanın saldıǵan. Angliyanıń qırılı mılıqları menen qurallanǵan túrkmen feodalı Berdi nókerleri abaysızda Bozatawǵa bastırıp kirip, ol jerdegi 1600 xojalıqtı oyran etedi. Ájiniyazdın «Bozataw» poeması mine usınday qanlı waqıyalarǵa baǵışlangan. El, jurt dushpanlar qolında bende bolıp, Adam shıday almaslıq azap tartıp atırǵanda, bul jerde shayır Ájiniyazda bar edi. Ol basqışhlardıń barlıq háreketlerin óz kózi menen kóredi. Pútkilley qarabaxanaǵa aylanıp qalǵan Bozataw shayır júregine úlken dárt saladı.¹⁰

Mısalı:

Sáhár waqta qırılı dúpeń atıldı,

¹⁰ Жапақов.Н. Мәмбетов Қ., Султанов Қ., Кәримов А. Қарақалпақ әдебияты тарийхы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 167-170-бетлер.

Bende bolıp túshtim, qolım shatıldı,
Páriydek qız shorı bolıp satıldı,
Qaniyzlik bashına túshti, Bozataw.
Taǵdır alladandur, sebep Qornıratı,
Biyráhim Seyilxan degen elattan,
Ayra túshtiń ashamaylı–qiyattan,
Ulatsız, jaylawsız qaldıń Bozataw.

Ájiniyaz «Bozataw» poeması arqalı watanına, xalqına bolǵan muxabbatın, dushpanlar qolında bende bolǵan eldiń ahıw-zarın bayan etken. Berdiń ingliz benen Atamurat xannıń jawızlıǵı nátiyjesinde neshshe júzlegen qız-jananlar, óz watanına ayra túsip, jat ellerge qul bolıp satılıp ketiwge májbúr bolǵan. Poemanıń hár bir qatarınan watanınan ayra túsip, Irannıń qul bazarlarına barıp túsken jazıqsız xalıq taǵdırin kóriwge boladı. ólimtikten jem izlegen ġarǵa ġuzǵınlardıń uship kelgenligin shayır oǵada obrazlı súwretlep bergen.

«Bozataw»—lirikalıq poema, onda xalqımızdıń belgili bir dáwirdegi turmısı poemanıń syujetlik mazmunın quraydı. Xalıqtıń tuwıp-ósken mákanı «Bozataw»dı taslap ketiwge májbúr bolıwı adamlardıń ol jerde qanday turmıs keshirgeni, eldi taslap baratırǵan adamlardıń qanday ekenligi, xalıq basına túsken múshkil istiń qalay bolǵanlıǵı, jawǵa shabılǵan jerdiń kórinisi, bul hádiysege kimlerdiń sebepshi bolǵanlıǵı, qullası, bulardıń bári tariyxıy waqıyalar edi. Házirge shekem usı shıǵarma «Poema» dep atalıp júr. Bul jerde tariyxıy waqıyanı súwretlengenı názerde tutiladı. Al waqıya shayırdıń «meni» arqalı, waqıyalarǵa shayırdıń qanday qatnasta bolǵanlıǵı arqalı lirikalıq poema ekenin anıqlanadı. Tariyxıy waqıyalardı kúshli lirizm menen beredi. mısalı, «Júrek bawırım ġamnıń otına pisti» degen qatardıń ózi-aq kitap oqıwshınıń turmıstı biliwi, tanıwına kóp járdem beredi. Pomanıń tiykarǵı belgilerinen biri–tariyxıy waqıyalardı súwretleydi. Bul onıń kompozistiyalıq qurılısına da baylanıslı. Mısalı tuwılǵan jerden ayrılǵan adamlardıń «Qara kózge jas alıp» xoshlasıw kartinası sol sózlerdiń.

Leksikalıq mánilerin anaw yaki mınaw dárejede kúsheytip jiberedi, jáne de bul detal adamda bolatuǵın psixologiyalıq ózgeristiń nıshanı. Xalqımızdın túsıniklerinde

«Qara kóz» adamlardıń belgili aǵzası jónindegi túsınik. Ájiniyazdın sheberligi sonda, ol tuwılǵan jeri menen xoshlasıp ketip baratırǵan adamlardıń obrazın beriw ushın adamdaǵı eń bir sheshiwshi momentti alıp súwretleydi, hám de bul jerdi shayır óziniń ishki sezim nalası Kimseniń anası, kimniń ámmesi,

Kimseniń aǵası, kimniń inisi,
Kiminiń qız, uǵlı, kimniń sińlisi,
Átirek, Gúrgen, xajar astı, Bozataw.

Álbette, jawgershilik degen ańsat músiybet emes. El-jurtınan ayrılıp, bende bolıp at aldına aydalıp baratırǵanlardıń arasında ata-anasınan ayrılıp qalǵan balalar, ne gózzal jananlar bar edi. Bul waqıyanı óz kózi menen kórip qalǵan shayır dáwir teńsizliginen qabırǵası qayısıp, qattı nalıydı. At aldında aydalıp baratırǵan gózzal jananlardı eske aladı:

Kirpigi—oq, anıq qashları-káman,
Yuzleri qırmızı, húrshiyda taban,
Láyli Zulayxidek ne gózzal janan,
Áser bolıp qolǵa túshti, Bozataw.

Shayır Bozatawdın bir waqıtları gózzal mákan bolǵanlıǵın eske aladı. baǵlı mákan bolıp, gúllenip turǵan Bozataw, reyimsiz basqınshılardıń at tuyaqlarınıń astında ezilip nabıt boladı. Gózzaldın ómir qusı bolǵan búlbiller ornına ólimtikten jem izlegen ǵargá guzǵınlardıń ushıp kelgenligin shayır oǵada obrazlı súwretlep bergen¹¹.

«Bes perde» namsı- 1878-jıldın báhárinde Xiyuanıń xanı Muxammed Raxim xan Xorezim oypatındaǵı (Ózbek, qaraqalpaq, túrkmen, qazaq, qırqız) milletleriniń barlıq baqsı-jıraw, sazandeleri shakırılıp jarıs (Mushayra) ótkeriledi. Xanıń shaqırıw boyınsha kóp sanlı baqsı, jırawlardın qatarında Aqımbette Xiyuaǵa

¹¹ Н.Жапаков, К.Мамбетов.К.Султанов. А.Каримов. «Қарақалпақ әдебияты тарихы». Нөкіс.Қарақалпақстан-1983 ж стр.52 бет.

keledi. Xiyuanıń kórnekli Hafızları, shayırları menen ushrasadı. Olar dúnyalıq til bolǵan muzıkalıq til menen erkin sóylesip sheberlik jóninde pikir alıladı.

Olardıń arasında Xorezmnen: Shámshi baqsı. Karaqalpaqstannan: Aqımbet baqsı, Túrkmunistannan: Berdi baqsı, Buxaradan: Mamut baqsı, Qazaqstanan: Abdulla kúyshiler boldı. Aqımbet baqsı usı jerde bes elden kelgen baqsını táriyplep, «Bes perde» degen namasın dóretdi.

Usılar xannıń aldında bir namadan shertip hám aytıp Bergen. Aqımbetten xan, sen shertken nama qanday, -túsindiriń, degende «men bes jurttan kelgen baqsılardı, namada bes baqsını bir dástedegi baylanǵan bes perde sıpatında súwretlep, táriypledim», dep juwap bergen, deydi. Sonnan berli baqsılar arasında «Bes perde» naması bolıp ayılıp kiyatır¹².

Al «*Ala qayıs*» naması haqqında tómendegishe gúrriń etedi. Xalıqta saqlanıp kelgen ańızlarǵa qaraǵanda kúnlerden bir kún Xiywanıń xanı Muxammed Raxım xan óziniń patshalıq saltanatın maqtatıw hám kewil kóteriw ushın qol astındaǵı ellerden ataqlı baqsı, jıraw, sazandelerdi shaqırtıp ayttıradı. Usı shaqırıqlardıń birine qaraqalpaqtıń ataqlı baqsısı Aqımbette baradı. Sonda eń dáslep xan sarayınıń ataqlı Tanbur degen baqsısı «Shiruan» degen namanı atqaradı. Izin ala sol namanı Aqımbet shertip Tanburdanda tolıǵıraq hám kútá sulıw etip atqaradı. Usı jerde xan óz baqsısınıń jeńilgenligine ızalanıp Aqımbetke qattı ǵazebin tigedi. Onı qatarına úsh kún, úsh túnge shekem tındırmay ayttıradı. Aqımbet bul sınaqtan da múdirmey aman ótedi. Biraq arsız óshpenli xan Aqımbetke dawsın qaldırıw maqsetinde shılımnıń suwın beredi. Biraq xannıń jerkenlishli hiylesin sezgen Aqımbet, ishpey qoyınına tógip jiberdi. Endi xannıń buǵan ábden ashıwı kelip Maqtumqulınıń qosıqlar toplamın qazanıń qolına berip, Aqımbetti aldına otırǵızıp, «awzın baǵıp tınlap otır, eger Aqımbet usı kitaptaǵı ǵálet aytsa dárhal maǵan xabar ber» dep buyırıq beredi. Aqımbet bul sınaqta súrınbey ótedi. Kalay dgen menen de Aqımbet qısımǵa shıday almay awırıp jatıpta qaladı. Sóytsede «awzıń qanǵa tolsada dushpannıń aldında tókpe degendey» kúsh salıp sır bermewge tırsadı. Aqırında ilajı qurıp, óz sózine baylanǵan xan Aqımbetke, «Sınaqtan súrınbey

¹² Т.Адамбаева «Революцияға шекемги қарақалпақ музыкасы». «Қарақалпақстан» баспасы. 1976ж.

óttińqáne, tilegińdi ayt baqsı»dewge májbúr boladı. Sonda Aqımbet xanға qarap. Bir qasıq qanımnan keshseńiz aytaman taqsır-depti. Xan Aqımbetke kózin alartıp, qáhárli názer menen. Bar keshtimaytağoy-degen, mine usınan keyin Aqımbet xanға qarap turıp, salmaqlı túrde. Taqsır endigiden bılay ilaya siz meni kórmeń, men sizdi kórmegeymen, tilegim sol-depti. Sonda xan ornınan ushıp turıp qanjarın suwırıp alğanın bilmey-aq qalıptı, biraq eki jağındağı wázirleri «Qáhárińizdi tárk etin, bendeńizge jábir etpeń ózine guwa, ayılğan shártti buza almay bayraqqa bir ala qayıslı at berip, Aqımbetti jónetip, ilajsızdan xannın kúyigi betine shıǵıp ókiniwi menen qaladı. Bul quwúanışqa arnap Aqımbet qaraqalpaqtın klassikalıq naması bolğan alaқayıslı atqa «Alaқayıs» namasın dóretedi. Óz erkin qoldan bermeytuǵın polattay berik azamat óz xalqınıń arın, onıń ádil tapsırmasın solay orınlap, oǵan bolğan xalıqtın húrmetin taǵıda tereńlestirdi. Ala-qayısta xannın sán-saltanatın maqtamaydı, kersinshe óz xalqına, ádiwli elatına, onıń keń peyil júregine quwanışına arnaydı¹³.

«*Yaǵlı báhár*» naması- bul nama eki adam náwbet penen, gezeklesip aytqan tárizde ayılğanlıqtan bul namanı baqsılarımız tárepinen yaǵlı báhár dep atap ketken-deydi.

«*Mın túmen*» naması-Mın túmen naması qaraqalpaq xalıqınıń belgili namalarınıń biri. Bul nama duwtarda shertilip qosıq ayılmaydı. Qońrat baqsıları arasında kóp atqarıladı. Orınbay, Jańabay, Juman baqsılardıń repertuarlarınan orın alıp, olardıń burınǵı ustazlarınan miyras bolıp qalğan nama. Namanıń tiykargı mánisi, mazmunı-muxabbat tuwralı Suliw qız-jananalardı nazlı jılwaları, ádep ikramlıǵı, jigitlerge qıya baǵıp, qas qaǵıwları ashıqlıqtı táriyipleydi. Máselen dástanlarda «Hár keshede mın túmenlik nazın bar» degen qosıq qatarları ushırasadı. Sonıńday ájayıp jananlardıń hár bir nazınıń ózi mın túmenge arzan dep súwretlenedi. Sonnan «Mın túmen» naması bolıp atalıp ketken. Bul nama televedenie hám radionıń konstert programmalarınan hár waqıt berilip turıladı. «Mın túmen»-dep ne ushın atalğan? Baqsılar tili menen aytqanda bul teńew

¹³ Т.Адамбаева «Революцияға шекемги қарақалпақ музыкасы». «Қарақалпақстан» баспасы. 1976ж.

mánisin ańlatadı. Bul teńew qız balalargá baha. Bılayınsha aytqanda, teńi-tayı joq, bahası joq gózzal, degendi ańlatadı. Sebebi, sulıw qızlardıń nazı, qılıǵı, xızmeti, ǵayratı, ádep-ikramlılıǵı mın túmengede arzan dep keltiriledi¹⁴. Máselen, shayır Abbas Dabılovtıń «Biybisánem»-qosıǵında:

Aytıwǵa ardaqlı Watannıń qızı,
Partiyanıń naǵız ilgir oń kózi,
Júrekke jaǵımlı hár awız sózi,-
Mın túmenge arzan Biybisánemniń... dep táriyipleydi.

«Mın túmen»-sózi kóp mánili bolıp, xalıq awzında bir neshe ápsanalar bar. Máselen: Mın túmen-ásker bası. Mın ásker quramındaǵı topardı basqaratuǵın adamǵa ayılǵan. Sonı táriplewshi nama yaqıy, Mın túmen-háysel, taǵınshaqlar jıyındıǵı. Bezew, sán beriwshi naǵıs, túymeler-dep túsindirilgen. Mın túmen-bul-pul birliǵı (mınlaǵan mın som) aqsha.

Mın túmen-túyin, sırlı jumbaqlar jıynaǵı, yaǵnıy ómir jolındaǵı ushrasatuǵın kútilmegen burılıslar, oyılı bálentlilik, túrli mashqalalarınıń hár qaysısı bir túyin, sonnan qurılǵan «Mın túmen» (túyin)-degen boljawlar bar.

«*Muńlı qız*» naması-Bunan bir neshe ásirler dawamında ótken turmısta, óz teńi menen oynap kúle almay, óziniń súygeni menen turmıs qura almay árman jeteginde muńlı ótken hayal-qızlarımız birewdiń digirmanın tartıp, birewdiń kirin juwıp, qarańǵılıqta jasaǵan, teńsizlik nebir qızlar zaman qısıwmetlerin tek qosıq arqalı ǵana bayan eter edi. Sońǵı waqıtları bul qosıqtıń óz teksti joǵalıp ketken bolıwı itmal. «Ayrılsa» Ájiniyaz qosıǵı menen házirgi waqıtdarda aytılıp kelmekte.

«*Jaman shıǵanaq*» naması-Jaman shıǵanaq namasınıń payda bolıwı jóninde xalıq kópshiligi jerinen suwı tayıp, egin ege almay, asharshılıqqa ushırıp, Ámiwdáryanıń órine joqarıǵa jol júrip sapar shegedi eken. Ol zamandaǵı tiykarǵı kólip keme bolǵan.

Adamlar dáryanıń órine qarap kemesin súyrep saldaw tartıp awır azaplar shekken kemeliler dáryanıń qaytpasında kúshli aǵısqa, qaytpa-yirimlerge ushırıp órlep júre almay dáryanıń aǵısı menen gúresip, dárya menen tiresip saldawshılar

¹⁴ Алламуратов.А.Доспанов.О.Тилеумуратов.Г. Каракалпакша коркем онер атамаларнын созилиги.

kóshin biriktirip, arqan tartıp barlıǵı birigip qosıq aytadı eken. Dáryanıń aylanba, qaytpasındaǵı saldawshılardıń usı aytqan qosıǵınıń naması «Jaman shıǵanaq» bolıp atalǵan deydi.

Jaman shıǵanaq-Qońırat, Moynaq, Shomanay hám Leninabat rayonlarında jasawshı baqsılardıń, jırawlardıń awzınan alınǵan maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda «Jaman shıǵanaq» Arzı baqsıdan qalǵan nama.

Xiywa xannıń ádetke aylanǵan tártibi boyınsha qol astındaǵı baqsılardı jıynap namalar esitpekshi boladı.

Qońıratтан Arzı baqsıda shaqırıladı. Ámiw daryanıń ishi menen kemeshilerge ilesip, olarǵa óziniń Xiywaǵa shaqırılıp baratırǵan jumısların aytadı. Saldaya tartıp, sharashap júrgen kemeshiler aradan az wakit ótkennen keyin baqsını korgenine quwanadı, keyin bir-eki awız qosıq aytıp, saz shertip beriwın onnan ótinish etedi.

Arzı duwtarın qolına alıp, kemenin ishinde bir nama shertedi. Órlep arkan tartıp baratırǵan jigitler shertilgen namaǵa ıshqı ketedi. Daryanıń jaman shıǵanaq jerine kelgende kemeniń bası burılıp arqanshılarǵa kúsh bermey kemeni alıp ketedi. Nátiyjede keme awdarılıp, ishindegi adamlar, Arzı baksıda zorǵa degende jagaga júzip shıǵadı.

Sonnan berli usı namanıń atı «Jaman shıǵanaq» bolıp elege shekem atkarılıp kiyatır. Nama shertilgende asaw Ámiw daryanıń tolqınları, kemeshilerdiń órlep arqan tartqandaǵı kórgen qıyınshılıqları, onın adamdı hawlıqtıratuǵın qattı aǵısları, Jaman aylanbaǵa kelgen jerde kemeniń arqanın áste sawmalap tartıp. Iyrimnen aman ótiw háreketleri seziledi¹⁵.

«*Aqsúngúl*» naması-Jańabay palwan Qaratay ulı (1890-1926). Buringı Ámiwdárya wálayatınıń Shımbay uezdine quraslı Jańabazar bolıslıǵı (házirgi Kegeyli diyarı) aymaǵında tuwılıa ósken. Jańabay shayırdıń óz babaları shetinen batır, shayır, palwan, xosh hawaz hám sheshen kisiler bolǵan eken. Zamanlaslarınıń aytıwına qaraǵanda (Jańabay shayır).

¹⁵ Т.Адамбаева «Революцияға шекемги қарақалпақ музыкасы». «Қарақалпақстан» баспасы. 1976ж.

Qaramis Dosanov «Shayır hám kompozitor» atlı maqalasında bul qosıqtıń dóreliwi tariyxı haqqında bılayınsha jazǵan edi: Sazende xosh hawaz Jańabay Aqsúńgúlди kórgende duwtardı shertip sózi menen namasın da dúnyaǵa keltiredi. Qosıqtı birinshi márte ózi aytıp beredi, áne sonnan berli 43-44-jıldıń ataması bolıp qalsa da, (Aqsúńgúl» qosıǵı xalıq awzınan túspey, eleberin ayılıp kiyatır. Bunday pikirdi shayırdıń zamanlaslarında tastıyıqlaydı: (Bey keshimiz jigit jaratpay otırǵan eken», - dep maǵlıwmat beredi. Hániyza Áwezjan qızı: - Sol waqıtta Jańabay palwan awılına qıdıp kelipti. Ol shayırdı úyine mirát etedi. Jańabay palwan arıw qızdıń bul usınısı shın kewli menen qabıl aladı hám onıń aq otırında bir kún miyman bolıp, Aqsúńgúlдиń gózzal kelbetin, adamgershilik qásiyetlerin asa isenimli túrde táriypleydi:

Aqsúńgúl deydiler seniń atıńdı,
Qazayaqlı derler haslı zatıńdı.
Altıńǵa qaplayın aytqan gápińdi.
Múbárek jamalıń kórdim Aqsúńgúl.
Qayrawda baylangan eki ǵaz ediń,
Ádiwlegen bir elattıń nazı ediń,
Xojamurat aqsaqaldıń qızı ediń,
Múbárek jamalıń kórdiń, Ańsúńgúl.

Eger Aqsúńgúl «Ádiwlegen bir elattıń nazı» bolsa, jańabay palwanda pútin bir xalıqtıń milliy maqtanıshı edi. Sol sebepli dáslepki ushırasqan máwritlerinde-aq olar birin-biri unatıp qaladı hám Aqsúńgúl Jańabay shayırga ashıqtan-ashıq óziniń kewilin bildiredi (Bir awız sózine bizdi bayladıń). Jigit óz gezeginde gá sazi, gá sózi menen hesh oylanıp otırmastan, qızǵa bılayınsha juwap qaytaradı:

Atıń - Aqsúńgúlди, aqsaqal qızı,
Aynadan tınıqdur siyneńnen júzi,
Yar etpege qabıl áyledik sizdi,
Múbárek jamalıń kórdim, Aqsúńgúl.

Tilekke qarsı, birin-biri shın júreктен súygen eki jas ózleriniń ádiwli maqset-muratına jete almay, dúnyadan ármanlı ketedi. Xalıq awızında túrlishe ańızlar

aytılıp júr. Negizinen Jańabay menen Aqsúńgúlđıń bir-birine bas qosa almay qalıwı, sebebide qaraqalpaq xalqınıń basıan keshirgen qayǵılı waqıyalarınıń bir kórinisi esaplanadı. Óz náwbetinde xan Jánıyat penen kóli ayladırlar (túrkmenler) birigip, qaraqalpaqlarǵa topılıs jasadı. Eller ókirip jıladı. Tiri qalǵan adamlar Ámiwdáryanıń jaǵasına-Samanbay,Nókis,Aqterek jaǵıslarına sıymay ketti. Bul urısta, dáryanıń arjaǵına ótedi. Bul qayǵılı waqıyalar xalqımızdıń tariyxında óshpes izin qaldırdı. Aqsúńgúl menen Jańabaydıń ayanıshlı táǵdiri xalıq qosıqlarında óziniń ayqın sáwleleniwın tapqanlıǵın tómendegi qatarlardan bilemiz:

Arjaqtı soráǵan yarım xan boldı,
Atalıq, biyleri hámme jám boldı,
Berjaqqa ótkeniń, jawmittan boldı,
Múbárek jamalıń kórdim Aqsúńgúl.

Haqıyqatında da 1916-jıldıń jazında qazayaqlı awıl jawǵa shabılıp, Xojamurat aqsaqal barlıq dúnya-múlki,súriw-súriw mallarınan ayırıladı hám Ámiwdáryanıń oń tárepine ótip, Samanbay toǵayları menen Qutańkóldiń qalıń qamısları arasında baspanalawǵa májbúr boladı, Usınday alasapıran zamanda «palapan basına, turımtay tusına ketip» Jańabay shayır menen Aqsúńgúl óz aldına qoyǵan maqsetlerine erise almay qaladı:

Alla nesip salsa, «alarman», - dedim,
Wáde ettim, aylanıp kelermen dedim,
Joqsa, árman menen qalarman dedim,
Múbárek jamalıń kórdim Aqsúńgúl.

Jańabay palwan menen qayta jolıǵa almaǵan Aqsúńgúl Xojamurat qızı táǵdır bwyrıǵı menen ózge jigitke qaraqalpaqtıń maǵıt arısınıń Toqmaǵıt taypasınan shıqqan Qurbaniyaz Qosjan ulına turmısqa shıǵadı. Ekinshi jer júzilik urıs dáwirinde Shomanayǵa kóship keledi. Jańabay shayırdıń Aqsúńgúl qosıǵın Shımbaylı muǵallım Sársenbay Nurjan ulınıń jazıp alıp, mátiniń qaraqalpaq hám orıs tillerinde bastırıp shıǵarǵan ataqlı ilimpaz N.A.Baskakov óz miynetinde Aqsúńgúl Xojamurat qızı turanına bliz gor. Kungrade v sele Shumanae (Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. Tom. I. M., 1951, c.136).

Atı ańızda aylanıp ketken Aqsúńgúl Xojamurat qızı 1970-jılı 73 jasında dúnyadan qayttı hám onıń jáseti Shomanay diyarınıń (A.Muwsaev) Shıntay-qazı baba qoyımshılıǵına jerlendi¹⁶.

«*Nar iydirgen*» naması-«Nar iydirgen» sazı kópshilik qaraqalpaq xalıq sazlarınıń shıǵısı jaǵınan kútá ertelikte kórsetetuǵın keń programmalıq shıǵarmalarınń ózgeshe bir túri. Sazdıń «Nar iydirgen» dep atalıwınıń ózinde de quyqılıp shertiliwine baylanıslı ayılǵan ayrıqsha bir sırdıń jatırǵanı ańlanadı. Bul saz jóninde el arasında kóp qızıqlı ańız sózlerde keń taralǵan. Ilgeri dáwirde Qaniyaz sart degen sazende adam bolǵan. Ol bir joldası menen uzaq sapardan kiyatırıp bir túrkmenniń úyine kelip túslenedi. Hayalı shayǵa quyatuǵın sút izlep tappay júrgende, Qaniyaz sazende qarap otırǵansha ermek bolsın dep keregedegi iliwli turǵan duwtardı alıp shertedi. Shertilgen sazǵa shańlaqtaǵı botası ólgen bir túye jayı menen júrip kelip tula boyı bosasıp, jelini iyip súti bulaqtay aǵa baslaydı. Kelinshekte sútti sawıp alıp qonaǵına chayın beredi. Túyede sol sazdı qaytarıp shertpegenshe sol jerden qozǵalmaǵan eken-desedi. Sol jerde kópshilik xalıq bu saz nardı da iydirdi, sonlıqtan bunıń atı «Nariydirden» sazı bolaǵoysın desipti delinedi. Bul ańızdıń basqa bir variartında chay bergen kelinshektiń atı Aknurxan eken, sońınan atına sazdı «Aqnurxan» qoyılǵan dep aytadı. Áńgemeniń ańız sóz bolmawına qaramastan, sazdıń rawajlanıw harakterine qaraǵanda qanday da bir shınlıqtıń barlıǵın ańlaymız. Haqıyqatında da sazdıń dáslepki motiviniń bir tempda qayta-qayta bir jerede tákirarlan beriwiniń ózinde kelinshektiń sútti sawıwdıǵı qollarınıń bir baǵdardıǵı shalr háreketleri hám súttiń gúzge tamshalap túsip atırǵanını súwretlenedi.

Ańız sózde nardı sawıp bola kelgende kelinshektiń balası jılap, sawıwın jánede tezletedi, delingen.

Namanıń sońında kelinshektiń nardı sawıp bolıp, gúzesin alıp ketip baratırǵan kórnisi muzıkada kem-kemnen uzaqlap, izbe-iz sekvenstiyalı túrde tómén túsetuǵın melodiya arqalı súwretlenedi. Sol tárizde motiv altı ret takrarlanıp

¹⁶ Байниязов Қ. Жүрек хәмиринен дөрелген қосық. ӨзРИА ҚБ «Хабаршы» журналы Қ 1-2

barıp tamamlanadı. Bul motiv kelinshektiń kem-kemnen alıslap ketip kózden ǵayıp bolǵanın ańlatadı.

Qaraqalpaqlardıń kóshpeli ómir súrgen zamanları bir qız botası ólgen ingendi sawıp ingennen sút shıǵara almay qıynalıp otırǵan awhalın bir baqsı kórip túye sawıp otırǵan qızdıń qasına kelip duwtar menen nama shertipti, baqsınıń shertken namasına qız sawıp otırǵan ingeni iyip sút beripti, mine sol belgisiz baqsınıń bul shertken naması «Nar iydirgen» bolıp atalıptı - deydi¹⁷.

Biz bul ilmiy jumısımızda da berilgen hár bir waqıya, jaslardı tariyxı hám muzıka arqalı esitkende, muzıkalarına ıqlası artıp hár bir sazdı shertkende mazmunın túsiniwge alǵa ilgerleydi dep oylaymız.

«*Arıwxan*» naması- XIX ásirde ómir súrgen qaraqalpaqlardıń eń ataqılı baqsısı Muwsa baqsınıń ustazı Aqımbet baqsınıń dóretken «*Arıwxan*» naması tuwralı xalıq legendalarında bılay deydi: «Aqımbet baqsıdan burın qaraqalpalarda Baysarı baqsı degen baqsı bolǵan. Baysarı baqsı toyǵa shaqırılǵanda toyda qosıq aytqanı ushın haqsına bir ógiz alıp aytadı eken. Bir toyǵa Aqımbet qırırq jigit penen baradı. Aqımbet sol qırırq jigittiń aǵayını eken. Baysarı baqsı aytqan haqıma bir ógiz bermese barmayman - dep toyǵa kelmepti. Bul awhaldı qırırq jigittiń aǵası Aqımbet kórip óziniń qırırq jigiti bir-bir namadan shertip qosıq aytıwdı buyırıptı. Aqımbettiń ózi «*Arıwxan*» degen namaǵa qosıq aytqan. Aqımbet bul namanı aytqanı ushın *Arıwxan* degen qızǵa úylengen - deydi. Aqımbet óziniń qırırq jigiti menen hár qaysısı bir nama shıǵarıp aytıp qaraqalpaqlardıń baqsı namasın bayıtqan, «*Arıwxan*» naması Aqımbet baqsınıń shıǵarǵan naması, *Arıwxan* Aqımbettiń alǵan hayalınıń atı, sol toydan baslap Aqımbettiń «aǵa-biy» laqabınıń ornına «Aqımbet baqsı» bolıp atalıp ketken» - deydi. Jáne bir tariyxıy waqıya «Bir kempirdiń bes qızı bar eken, bir qızınıń atı *Arıwxan* eken. Bir toyda Aqımbet namanı jaqsı shertip aytqanı ushın kempir *Arıwxan* degen qızın Aqımbetke toyda inam qılıptı» - deydi¹⁸.

¹⁷ Айымбетов Қ. «Халық даналығы». 219-бет. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1988ж .

¹⁸ Қ.Айымбетов «Халық даналығы» «Қарақалпақстан» баспасы. 1968-ж. 252-бет

«*Etiris*» naması- maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda Muwsa xannıń barlıq jarıslarınan kewildegidey ótip, bas baqsılar qatarında moyınlanıp, xan oǵan altın kese beredi. Bul kesanı qaytı bolardan aldında balası Alanurǵa beredi. Allanur qaytı bolarda «Akemniń kózi» dep qızı Kariymaǵa bergen. Karimanıń úyine 1961 jılı komandirovkaǵa barǵanda kesanı sorap aldıq. Ol házirigi muzıkalıq laboratoriyada saqlaulı tur. Xanıń toyında Súyeu menen ushırasıp, bastan ótken jábirliklerin bólisedi hám Súyeudiń úyinde, toylarda bolıp, bir qansha aynalıp qaladı. Kaytarda Súyew Muwsaǵa bir «*Etiris*» Shapan jabadı. Muwsada usı shapanǵa arnap doslıqtıń belgisi sıpatında «*Etiris*» dep atalatuǵın namasın dóretdi. házirgi uaqıtta «*Idiris* naması» dep atalıp júr. Sánet ustanıń bergen maǵlıwmatına qaraǵanda «*Etiris*» naması Muwsanıń Hiywa saparında shapan menen birge keldi, Muwsadan bul namanı burın esitkenimiz joq edi-deydi¹⁹.

«Qız minayım» naması-Ashıq-Nájep dástanınan Adilxannıń qızı Minayım óziniń qızlarınan xan sarayına kelgen jas baqsı haqqında esitedi. Olardıń kóp xabarınıń ishinde mınanday qatarlar bar.

Qulaq salıp eshit Minayım,
Kózime bir aqsham janan kórindi,
Aqıl bolsań pám áyleygór bizlerdi,
Gúl júzleri mahw-taban kórindi..

Adilxan dáslep Nájepti kútá jaqsı kóregen, onıń hár bir shertken namaları menen aytqan qosıqlarına kewli tolıp, mumday eriydi. Nájeptiń sheberligine ırız bolǵan xan oǵan áne tilegiń bar, tile tilegenińdi beremen,-deydi. Nájep sol waqıtta kewli kóterilip ketip «Qanjar bilán qara baǵırım soysań ám, postın tıǵıp dárwazańa qoysań ám, sol qızdıń jolında basım alsań ám Qız Minayım atlı yardı tilermen»-degen sózdi aytadı. Buǵan qattı ashıwlanǵan xan Nájepti dargazab qıladı. Nájep penen Minayım arasındaqı muxabbat dástanda tiykargı orındı tuttad. Xalıq arasına keńnen tarap qaraqalpaq xalıq qosıǵı bolıp ketken «Qız Minayım» qosıǵı usı dástannan. Bir mama arqalı Minayım Nájepti óz sarayına shaqırtadı. Nájep ıshqı

¹⁹ Т.Адамбаева «Революцияға шекемги қарақалпақ музыкасы». «Қарақалпақстан» баспасы. 1976ж.

dárti menen Minayımın sarayına kelse ol uyqılap atırǵan boladı. Sonda Nájep qızdı oyatıw maqsetinde, patsha Qızı Minayımǵa Nájeptiń aytatuǵın sózleri;

Sáhárde kirdim qapına,
Oyan endi yar Minayım,
Neshshe jıllıq yarın keldi,
Endi oyan qız Minayım.
Qız Minayım uyqın qattı,
Janbasına gıltın battı,
Kelgen Nájep suwıqqa qattı,
Oyan endi qız Minayım.

Biz «Ashıq Nájep» dástanınıń, qarqalpaqsha versiyasınıń payda bolıwın az kem bolsada názerińizge tutıq. Bul jerdi Berdax baqsı atı menen baylanıstradı ekenbiz, al qaraqalpaq xalıq poeziyasındaǵı Qız Minayım atlı qosıqtı, onıń qaraqalpaqsha original teksti menen namasında shubxasız Berdaq baqsı atına ótkeriwge boladı. Berdaq baqsı dástanda qosıq qatarların ózi tárepinen jazǵanı haqında Húrlimanıń balası Qarajan baqsı tárepinen ayılǵan.

«*Tawdan asqan*» naması- Buringı zamanları qaraqalpaqlar kóship baratırǵanda ǵarrı kempirler kóshke ere almay, bel tawlardan asalmay, kóshke erip júre almay jolda sharshap atırǵan kempirlerdiń kewilin kóterip, beline dárman endirip, kóship baratırǵan kóshke jetkeriw ushın bir ǵarrı qolına duwtar alıp nama shertipti, ǵarrınıń bul shertken naması «Tawdan asqan» bolıp atalıp ketipti - deydi²⁰.

«*Kór qız*» naması-ańızlarǵa qaraǵanda buringı zamanları bir qız baqsı bolǵan, ol qızdıń baqsı bolǵanana din adamlarınıń aytıwı menen qızdıń aǵalarınıń namısı kelip qızǵa awır azaplar berip, qızdıń eki kózin oyıp alıptı. Qız eki kózinen ayrılǵannan keyin óziniń kórgen xorlıq-zorlılıǵına narazı bolıp, zaman teńsizligine shıdamay óziniń zarın qosıq qılıp namaǵa salıp jırlaǵan eken. Mine sol qız baqsınıń aytqan naması «Kór qız» naması bolıp atalap ketipti - deydi.²¹ Házirgi waqıtta

²⁰ Айымбетов Қ. «Халық даналығы. 252-бет. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1968ж

²¹ Алламурастов.А.Доспанов.О.Тилеумуратов.Г. Каракалпакша коркем онер атамаларнын сөзилги. Нөкіс 1995 ж

shekem qaraqalpaq baqsıları tárepinen xalqımızdın Ullı shayırı Ájiniyaz Qosıbay ulınıń «Ellerim bardı» qosıq qatarına salınıp atqarılıp kelmekte.

«*Sanalı keldi*» naması- Ótken zamanları Qarajan baqsı qosıq aytıp otırғanda bir ótkir qız qızlardı baslap kelgen, sol ótkir, sulıw qızdın júris-turısın kólde júrgen úyrekke (sanaǵa) uqsatıp saz shertip - qosıq aytqan, mine sol Qarajan baqsınıń aytqan, shertken naması «Sonalı (Sanalı) keldi» bolıp atalıp ketken deydi²².

«*Qoshım palwan*» naması-ańızlarǵa qaraǵanda Qoshım palwan degen ataklı palwan bolǵan. Bunı xalıq «Qos barmaqılı Qoshım! Qosım palwan»-dep ataǵan. Ol hár waqıt gúreske túser aldında ol óziniń eń jaqsı kórgen namasın shertedi eken. Duwtar shertip bolıp gúreske túskenде palwanlardı jıǵa beretuǵın bolǵan. Solay etip Qoshım palwanıń gúreske túser aldındaǵı shertetuǵın naması «Qoshım palwan naması» - dep atalıp ketken delinedi²³.

«*Gúbbátdiyın*» naması-Bul nama xalqımızdın sazende, baqsılargızdın aytıwına qaraǵanda bılay táriyp beredi. Gúbbátdiyın attıń bawırına taǵılatuǵın sidemetke gúmisten oyılǵan naǵısqa, gúbbaǵa, gúmbezge, onıń atqa jarasıp turǵanına arnap shıǵarılǵan nama eken-deydi.

«*Aq qalqan*» naması- «Aq qalqan» degen bir sulıw qızǵa arnalıp shıǵarılǵan bir sazende baqsınıń naması eken-deydi.

«*Jeti asırım*» naması-Qaraqalpaq xalıqınıń baqsısı Muwsa jańa saz shertip, baqsı bolıwdıń talabında júrgendi bir awılда ulken toy boladı, toyǵa jan-jaqtan kóp adamlar qatnasadı. Tamashagóylerge qızıq kórsetiw maqsetinde bul toyǵa Muwsada shaqırıladı. Úlken maydansha, qır dógerek otırǵan adamlardıń ortasında Muwsa baqsı saz shertip, qosıq aytıp otır. Biraq ol qosıqtı jaqsı aytqanı menen duwtardı durıslap sherte almaydı. Qurda otırǵan bir ǵarrı muwsanıń qaptalına juwırıp keledi: - «Saz shertseń durıslap shert» - dep Muwsanıń qolınan duwtardı julıp alıp ózi duwtar menen hár túrli namanı shertip Muwsaǵa kórsetedi hám onı dálkek qılıp kúledi. Muwsanıń buǵan qattı ızası keledi, oylanadı. Muwsa ózine ustaz kerek ekenin sol waqıtta ǵana túsinedi. Sóytip ol ózine ustaz izley baslaydı.

²² Қ.Айымбетов «Халық даналығы» 252-бет. Қарақалпақстан баспасы 1968 ж.

²³ Қ.Айымбетов «Халық даналығы» 250-бет. Қарақалпақстан баспасы 1968-ж.

Aradan kóp kún ótpey-aq Muwsa baqsı Shoraxannan jayawlap Shımbay átirapındaǵı ataqlı baqsı Aqımbetke shákirt bolıw ushın jol tartadı. Mine keń jazıq dalada Muwsa piyada kiyatır. Sarı espe qum. ǵarga adımı mın bolsa da Muwsa duwtarın qushaqlap alǵa qarap umtılıp júrip kiyatır. Munarlanıń kórinip turǵan Qara taw. Uzaq jollar artta qaldı. «Arıq balıqtıń duzı» menen «Qállı jaǵıs»tıń arasındaǵı «Jeti asırım» qumında Muwsa jol azabın tartadı. Sarı qumlardan óte almay, óziniń sharshaǵanda quwatı bolǵan duwtarın qolına alıp shertip ınıranıp qosıq aytadı. Muwsa baqsı bul shertken namasına «Jeti asırım» - dep at qoyǵan eken - deydi. Bul jeti asırım namasın Muwsa baqsı dóretip shertkennen keyin xalıq ishine keńnen taraǵan eken.²⁴

Muwsa baqsı tárepinen shıǵarılǵan bul nama motivke kurulǵan. Xalıq awzınan alınǵan maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda Muwsanıń Xiywa xanı shaqırtadı. Xorezmniń jolında «Jeti qum» yaǵnıy jeti tóbeshik bolsa kerek, mine usı jeti qumnan Musa astındaǵı atı menen sharashap, zorga degende asıp ótedi. Biraq ta baqsı ózinin kórgen jol-azabına nalıydı. Ómirinshe uııtılmaytuǵın qıyınshılıqlardı usı kórip, «Jeti asırım» namasın shıǵaradı. Namanıń jeti ırǵaǵı bar, hár biri joldıń bir tóbeshik qumları. Baqsı ol arqalı Xiywanıń jolındaǵı Jeti qumdı tárepleydi. Nama tiykarında júdá qayǵılı bolıp qurılǵan. Baqsılar dástanlardaǵı qayǵılı qosıqlardı barqulla usı «Jeti asırım» namsına salıp aytadı.

«*Qoshaddes*» naması- 1878 jıllardıń báhárinde Hiywanıń xanı Muxammed Raxim Xan Xorezim oypatındaǵı barlıq baqsılardı shaqırıp. Toy beredi toyda tamashagóyler Muwsa baqsı otırǵan tárepke jıynalısqan, «*Qaraqalpaq baqsı ǵaw aytar dál*» Yashań bárekellá ózi bol degen xoshametli sózler menen ózleriniń júreктен shıqqan jıllı lebizin bildirip turadı. Muwsanı jıynalǵan bárshe baqsılar menen jarısqada saladı. Sonda ol jarıstıń eń ozıǵı bolıp, birinshi sıylıqtı alıwǵa miyasar boladı. Biraq Muwsa baqsılardıń ishinde Súyewdiń ájayıp ónerine súysine qaraydı. Xanıń astırın jiberген sinshıları «Súyewdiń qanday baqsı»-dep soragan, Muwsa «Náyatıy aytqısh baqsı, hárkim Súyewdey baqsı bolsa árman etpes»-dep juwap beredi. Gezeginde Súyewgede Muwsa baqsı tuwralı sol sorawdı bergende,

²⁴ Қ Айымбетов Халық даналығы. Нөкіс, Қарақалпақстан, 1988.

«Bizler baqsışılıqtı qurı dálkek penen iyelep júripiz (Súyewdiń eki duwtarı, eki girjek, eki balaman, eki rubab hám dápshilerden dúzilgen janapayshıları bolıp tutas bir ansambldi qurǵan), Muwsa baqsı bolsa jalǵız duwtar menen pútkil xalıqtı awzına qaratadı. Jurt haqıyqıy baqsı dep sonı aytsa bolar. Bunday baqsını heshbir qaraqalpaqtıń qatını endi tuwa bermes. Ol iláhiyda baqsı bolıp dóregen dep juwap beredi.

Bul biytanı adamlardıń birin-biri táriylep, júrekti tolqıtıp aytqan sózleri patshanı tańlandıradı. Olardıń arasındaqı bul súyispenshilikti payda etken qúdiretli kúsh kásip kúshi, yaǵnıy muzıka kúshi boladı. Muzıkanıń tili arqalı bir-biriniń ájayıp óner iyesi ekenliklerin usılayınsha tanıydı. Muwsa menen Súyewdi keshte xan sarayında ayttırıw ushın shaqıradı, xannıń wázirlerinen biri Muwsanı úlken bir jayǵa kirgizip, sıpanıń ústine otırǵızıp qasına bir xızmetshi berip, ján-jaqına qaramay ayta berseń, tártip solay dep tapsırma beredi. Tapsırma boyınsha ári-beri qızıp aytadı, «Búlbil baǵı baqa kóli menen»-degendey, baqsıda tamashagóyi menen jarasıqlı emespe? Men usı kimge aytıp otırman, tıńlaytuǵın qulaq joq dep duwtarın tónkerip, dem aladı. Sol waqıtları háy baqsı ayta ber, degen ses shıǵadı. Birden jalt etip tóbege qarasa, xan kóshkisinde otır eken.

Al hayal-qızları hasıl kiyimlerin kiyip, háykel-óner monshaqları gúdir-sadır etip jańa kelip otırayın dep atır eken. Sonda Muwsa sol hayal-qızlardı táreiplep «Keler sállana-sállana degen qosıǵın aytadı. Erteńinen xan Muwsaǵa saray baqsısı bolıp qalıwǵa mirat etedi.

Biraq ata-anasınıń, qartayıp qalǵanlıǵın sıltaw etip, kelisim bermeydi. Sonda xannıń wázirleriniń birewi pinhanı túrde «Háy dáwleti qaytqan, qalaman dep nege aytpaysań? Saǵan Karatawdıń ber jaǵınan jıynaǵan salıqtan on eki qabat jay salıp berejaq edi, ketseń satıp keter ediń dá» deydi. Muwsa oǵan: «Muwsa xalıqtı jılatıp alǵan pulınıńda, birewdiń mańlay teri menen pitken jayınıńda keregi joq.

Qasqırdıń aldındaǵı qozıday bolıp, xannıń hám bir uwıs jalpıldaqlardıń arasında búrisip otırıp qosıq aytqanımnan góri qara payım xalıqtıń waqıtın xoshlap, júrgenim abzal emespe?-dep juwap beredi. Xalkınıń turmısın kórip, ózi jasaǵan dáwirdegi jámiyettiń xarakterin jaqsı bilgen, solardıń erligin jırlaǵan awır turmısqa

janı ashıǵan, solar menen maqsetles, izinde xalqı qalǵan patriot perzent qara basınıń házligi ushın qızıqpaydı. Keń dalanı basına kóterip, erkin júrip qosıq aytıwǵa ádetlenip qalǵan.

Qarakalpaq xalqı tálim-tárbiyaǵa tiyisli bay miyrasqa iye bolıp, áwladlardı insanparwarlıq, kemtarlıq, miynet súywshilik, mehir-oqibat, dostlıq, páklik, ádeplilik sıyaqlı ulıwma insanlıq pazıyetlerin tárbiyalap kelgen.

2.3. Arallı ózbek baqsıları

Qaraqalpaq baqsıları tuwralı sóz bolǵanda qońsılas ózbek, túrkmen xalıqlarınıń baqsıları menen olardıń arasındaǵı qarım-qatnas, bir-birine bolǵan járdem repertuar almasıw qusaǵan máselege toqtap ótken maqul. Bul kárada Ámiwdáryanıń ayaǵındaǵı «Arallı» dep atalǵan Xorezm ózbekleriniń baqsıları menen bolǵan tıǵız baylanıstı atap ótken jón. Arallı ózbek baqsılarınıń kópshiligine túrkmen baqsısı Súyew ustaz bolǵan deydi. Súyewden burın hám Súyewdiń zamanında Eshbay, Atash, Garipniyaz qusaǵan Xorezm ózbekleriniń ataqlı baqsıları bolǵan, al sońǵı zamanları garmon, rubab ásbapları payda bolıp, duwtardıń ornın basqan, dástan aytıwshınıń ornına qısqa qosıq aytıwshılar kóbeygen. Xorezmdegi bir qatar etnikalıq gruppada ózbeklerdi «Arallı ózbekler» dep ataydı, arallı ózbekler xojalıq, kún kóris tárepinen qaraqalpaqlarǵa kútá jaqın turadı, olar kóp zamannan beri, qaraqalpaqlar menen irgeles qońsı bolǵan.

Arallı ózbeklerdiń baqsıları qaraqalpaq baqsılarına qusap duwtar menen aytadı. Arallı ózbeklerde burın duwtardan basqa qobız, jıraw da bolǵan.

Arallı ózbeklerdiń baqsıları túrkmenler hám qaraqalpaq–baqsıları menen repertuar almastırıp bir-biri menen qatnasıp otırǵan, mine sonlıqtan aytatuǵın namaları da bir-biri menen aralasıp ketken. Baqsılar aytatuǵın kóp namalarǵa túrkmen, ózbek hám qaraqalpaq baqsıları ortaqlı. Túrkmenlerdiń ataqlı baqsısı Súyew baqsı arallı ózbeklerden kóp shákirtler tayarlaǵan.

Súyew baqsınıń shákirti ózbek Ádilbay baqsı, Ádilbaydıń shákirti Orınbay baqsı. Orınbay baqsı ózbeklerdiń qıtay urıwınan bolǵan. Jańabay baqsı. Arallı ózbeklerdiń bizge belgili baqsıları: Qutım, Álliyar, Gúrbek, Ádilbay, Jańabay, Orınbay joqarıda atı atalǵan baqsılardıń kópshiligi Súyew baqsınıń baqsılıq ónerin

dawam ettiriwshi baqsılar boladı. Ózbeklerdiń óziniń de xalıq jırlarınıń aytatuǵın namaları bolǵan, olar qońsı xalıqlardan da namalar úyrenip óz namaların bayıtqan.²⁵

Jańabay baqsı Saparniyaz ulı (1887–1961) 1887-jılı Qońırat rayonınıń Boyrashı awılında tuwıladı. Jańabay baqsı ákesinen jetim qalıp, jetimshiliktiń azabın tartadı. Bay adamlardıń malın baǵadı, kúnlikshilik qıladı. Awır miynettiń qıyınshılıǵın bastan keshiredi. Ol sol waqıtlarda kórkem sóz benen sazǵa qızıǵadı. Kóbe tawdıń kún batarına jaylasqan Boyrashı awılına hár dayım sol jerge Sayatta jasaytuǵın Nurabulla jıraw jiyi kelip turatuǵın edi hám toylarda kóp aytatuǵın edi. Jas Jańabay jıraw Nurabullanı bir neshe iret tıńlaǵan, onıń jırawshılıq iskusstvasına qızıǵıwshılıq penen qaraǵan. Qońırat átirapına usı jerde ótetuǵın toylarǵa túrkmen baqsıları da, Xorezimli baqsılar da kóp kelip turǵan, Qońıratqa ataqlı qazaq jırawları da toy-merekelerdi atqarǵan. Ásirese Boyrashı awılınıń toylarınıń barlıǵı derlik ol dáwirde ataqlı Awez baqsı, Qutım baqsılardıń qatnasıwı menen ótetuǵın edi. Bulardı qulaǵınıń qurışı qanǵansha tıńlaytuǵın Jańabay baqsıshılıqtı árman etti, solarday baqsı bolıwdı qáledi. Nurabullanıń keynine erip birge qobız shertip, tınıspasında jır aytıp júrgen balası Esemurattı kórgende úlken baqsılardı shákirt bolıw esine túsip, zıǵırdan qaynap ketetuǵın edi.

Úsh jıl birinshi dúnya júzlik urıstı ótegenen soń Jańabay Aral-Ámiwdáryadaǵı paroxodlarda 1920-jıldıń baslarına shekem jumıs islegen. Jańabay duwtarın qushaqlap 1920-jıldıń baslarında haqıyqat baqsı bolıw talabına kirip Qońıratlı ataqlı baqsı Awezden Qutımnan baqsıshılıqtıń sırların úyreniw ushın shákirt boladı. Usınnan baslap ol haqıyqat baqsıshılıq jolına túsedi. Awez baqsı menen Qutım baqsı oǵan Qońırat baqsılarınıń namaların «Yusupbek», «Húrlıxa Hamra», «Góruǵlı»nıń «Bázirgen», «Qırmandalı» bólimlerin, «Ǵárip ashıq», «Dáwletyarbek» dástanların úyretken. Jańabaydıń joqarıdaǵı dástanlardı tolıǵıraq ózlestiriwinde, namalardı tereńirek úyreniwinde onıń ekinshi hám tiykarǵı ustazlarınıń birewi Awez baqsınıń roli kúshli bolǵan. Ol Awez baqsıdan kóp tálim

²⁵ Қаллы Айымбетов «Халық даналығы» «Қарақалпақстан» баспасы 1968. 145-бет.

alğan, Awez baqsı da, Qutım baqsı da Jańabaydıń keleshekte ataqlı baqsı bolatuǵına isengen.

Jańabay baqsı óz repertuarın mudam tolıqtırıwǵa qızıqqan. Ol arallı ózbek baqsıları Qutım baqsı hám Awez baqsı repertuarına qosa qaraqalpaq baqsılarınıń, qazaq jırshılarınıń da repertuarı menen de qızıqqan. Ol Sorkólshi qaraqalpaq baqsısı Kamal menen dos bolǵan. Kamal baqsıdan Jańabay baqsı berdaq, Ájiniyaz qosıqların úyrengen. Jańabay óziniń qosıqları menen dástanların arallı ózbekler tilinde hám qaraqalpaq tilinde, reti kelgen jerlerinde qazaq jırlarında aytqan. Xalıq Jańabay baqsını quwanış penen kútip alǵan, onı ózleriniń toylarına mudamı shaqıratuǵın bolǵan. Shákirtleriniń aytıwına qaraǵanda Jańabay oǵada házilkeshe, qızıp sózli, merekeni qızdıratuǵın, sózge sheber baqsı bolǵan, xalıq onıń sózlerin, qosıqların, qızıp tıńlaǵan. Ol dástanǵa túspesten burın kóbinese, xalıqtıń óziniń dóretken qosıqların aytatuǵın bolǵan, ásirese olardıń ishinde muhabbat qosıqları ayrıqsha orın alǵan. Sonlıqtan qız-kelinshek jaslar ayrıqsha súyip tıńlaǵan.

Jańabay baqsınıń shákirti Teńel baqshi óz ustazınıń wasiyatların eske túsirip, ol «baqsı shabatıǵın attay taplangan bolıwı kerek», «alatuǵın jolbarıstay pátke minip turıwı kerek» deytuǵın edi dep keltiredi.

Jańabay baqsı óz zamanlası, kásiplesi Orımbay baqsı menen jaqın dos bolǵan. Bir-birine húrmet penen qaraǵan.

Ertede Qońırat ózbek baqsıları, onıń shákirtleri Orımbay baqsı hám Jańabay baqsılar qaraqalpaq shayırlarınan Berdaqtıń hám Ájiniyazdıń shıǵarmalarına óz repertuarınan úlken orın bergen. Qońıratqa jasaǵan Ájiniyaz, Qońıratqa oǵada kóp kelip turatuǵın Berdaq hám shayır hám baqsı sıpatında Qońırat ózbek baqsıları dóretiwshiliginde tereń iz qaldırǵan. Ásirese Jańabay baqsı Berdaq dóretiwshiliginiń úlken propagandisti bolǵan. Ol Berdaqtıń «Shejire», «Xorezm» shıǵarmaların, «Altı qız» qusaǵan qosıqların ustazlarınan úyrenip alıp, ómiriniń aqırına shekem aytıp júrgen.

Jańabay baqsı Saparniyaz ulı Qońıratqa, Qońırat átirapında, Xojelide, Gónede, Tashawızda, Qıpshaqta, Moynaqta t. b. qalalarda baqsıshılıq etedi, kóp toy merelerdi sawadı. Ataqlı Qońıratlı Dáwletbay, Jumamurat ǵırjekshiler Orımbay

baqsıǵa da Jańabay baqsıǵa da ǵırjekshilik etedi. Ǵırjekke duwtardı qosıp aytıw Qońıratlı baqsılardıǵa úrdis bolǵan.

Xalıq Jańabay baqsını qızıǵıp tıńlaǵan. Ol 1930-jıllardıń basında Qońırat kolxoz teatrına kirip Orınbay baqsı menen birge uzaq jıllar dawamında xızmet isleydi. Kolxoz teatrınıń bir brigadasın ózi basqarıp xalıqqa mádeniy jaqtan xızmet kórsetedi. Ásirese baqsılardıń qızıp, tolısıp aytatuǵın orınları, bárinende burın sol jılları jigitlerdiń úyleniw toyı boldı. Toylar jazda úlken qur etilip, qısta úlken seyisxanalarda saban tóselip, adamlardıǵa lıq tolıp ótkeriletuǵın bolǵan.

Jas baqsı Jańabay otırıspada, qurda qız-kelinshekler tolı bolsa, ayrıqsha qızıp aytqan desedi. Qızǵan waqıtta, otırǵan ornınan turıp ketip qız-kelinsheklerge jaqınlańqırıp qosıq qumarın tarqatatuǵın bolǵan. Sonlıqtan xalıq arasında «Otırıspada, merekede sulıw qız-kelinshekler kóp bolsa, Jańabay baqsı janın ayamastan qattı qızıp aytqan» desedi.

Jańabay baqsı 1961-jılı 74 jasında qaytıı boldı.

Jańabay baqsınıń dóretiwshiligindegi bir ózgeshelik tuwısqan qońsılas xalıqlardıń baqsıları menen jaqın qarım-qatnasta bolıw hám olardan úyreniw, Jańabay baqsınıń da, Orınbay baqsınıń da tiykarǵı ustazları arallı ózbek baqsıları bolǵan menen Xorezmli Eshbay baqsı dástúrin, Shawdır túrkmen baqsı Súyew dástúrin, qaraqalpaq baqsılarınan Berdaq, Arzı, keyin ala Kamal, Tilewmurat t. b. baqsılar dástúrlerinsheber ózlestiredi.

Xorezm oazisinde jasawshı ózbekler, túrkmenler, qaraqalpaqlar, qazaqlar arasında ataqlı túrkmen shayırwı Maqtumqulunıń shıǵarmaları keńnen taraǵan. Maqtumqulı olardıń hámmesi ushın óziniń tuwısqan shayırwı bolıp ketken.

Jańabay baqsınıń atqarıwında Maqtumqulunıń «Bolmasa», «Bolmas», «Istermen», «Seni», «Xabar ber», «Payanı bolmas», «Ayrılma», «Bola-bola keterseń», «Sayran ishinde», «Qashı jay», «Haryana», «Ayrıldım», «Ashıq bolmusham», «Kózum tushti», «Gúlge megzer», «Qádirin ne bilsin», «Bolarsań» t.b.

Jańabay baqsı ózi atqarǵan qosıqlardı aral ózbekleri baqsılarınıń «Náylermen», «Zarletme», «Salki shirwan», «Kelte shirwan», «Molla armeni», «Shirwani qatar»,

«Rahimayle» t.b. namalarına, sonaday-aq kóplegen qaraqalpaq baqsılarınıń namalarına aytqan.²⁶

Orınbay baqsı (1904–1945) XX ásirdeń basındaǵı Qońırat baqsılarınıń ishindegi eń ataqlı baqsı bolıp tilge alınǵan Orınbay baqsı boladı. Ol 1904-jılı házirgi Qońırat rayonınıń «XXII partsezd» sovxozınıń Axunbabaev bóliminde Qıtay awılında tuwıladı. Onıń shańaraǵı baqsı shańaraǵı edi. Ákesi Tajibay, onıń ákesi Matqabılda baqsıshılıq penen shuǵıllanǵan. Bul ortalıq jas Orınbayǵa qolay boldı. Ol 4–5 jasınan duwtar shertiwge qızıqqan.

Orınbay baqsı barlıǵı bolıp sovetlik dáwirde 25-jıl ómir súrdi. Ol 1945-jıldın 24-aprelinde awır kessellikten keyin qaytı boldı. Ol barlıǵı bolıp 41-jıl ómir súrdi. Onıń denesi házirgi Qońırat rayonu Kiyet awılındaǵı Taybek ata áwliyesine qoyılǵan.

Orınbay jaslayınan saz shertiwdi, qosıq aytıwdı jaqsı kórgen. Ol jas gezinde ataqlı Nurabılla jırawdı, Arzı baqsını, sonday-aq Qońıratlı arallı ózbek baqsılarınan Qutım baqsını, Awez baqsını kóp tıńlaǵan. Onıń tiykarǵı ustazları arallı ózbek baqsıları bolǵan. Onıń baqsıshılıqqa qızıǵıwında ákesi–Tajibay baqsınıń roli ayırıqsha bolǵan. Ákesi onsha atı keńnen jayılǵan baqsı bolmasada Orınbaydın baqsıshılıqqa qızıǵıwında, baqsı bolıp qalıplesiwinde ornı ayırıqsha. Orınbaydın qosıq aytıwınan göre sazindeligi, namanı jan endirip sherte biliwi xalıqtı tańlandırdı. Orınbaydın sazdı shertiw sheberliginiń qalıplesiwinde Qońıratlı Safar–Hárret sazende úlken orın tutqan. Safar–Hárret shama menen 1850-jılları tuwılıp, 1930-jılları 80 jaslarında ólgen adam. Safar–Hárret Xiywa xanı sarayındaǵı sazendela jarısına bir neshe iret qatnasqan. Olardıń arasınan sazdı shertiwi jaǵınan birinshi orındı alatuǵın ataqlı sazende bolǵan. Safardın tiykarǵı kásibi aǵashqa naǵısh oyıwshılıq bolǵan menen, aǵash ustası bolıp islegen menen, sazendelik onıń táǵdır bergen súyikli isi bolǵan. Orınbay bir neshe jıllar Safar–Hárretten muzıka sırların úyrengen.

²⁶ Қабыл Мақсетов «Дәстанлар жыраўлар бақылар» Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы 1992. 327–338-бетлер.

Orınbay jaslayınan qaraqalpaq baqsıları Arzını, Muwsanı, ataqlı túrkmen baqsısı Súyewdi, mańıgtılı ózbek baqsı Ametti bir neshe iret tıńlaǵan.

Orınbay baqsı Qońırattaǵı kóp ǵana qazaq jırshıların tıńlaǵan, olar menen tvorchestvolıq baylanısta bolǵan, birge mereke sawǵan. Ásirese óziniń zamanlası Qońıratlı Jaqsılıq jırshı menen dos bolǵan.

Orınbay 25 jaslarında Qońıratqa Xazarstannan kóship kelgen Esemurat ǵırjekshiniń qızı Perdege úylenedi. Solay eti pol óz semyası boyınsha da, hayalınıń semyası boyınsha da muzıka dúnyasına jaqın turadı. Bul jaǵdaylardıń barlıǵı, onıń orap alǵan ortalıǵı Orınbaydıń sheber sazende, úlken baqsı bolıp, jetilisiwinde úlken rol oynaǵan bolıwı kerek.

Orınbay jaslayınan sawat ashıwǵa da ayrıqsha kewil bólgen. Orınbay oqıǵan Kiyit awılındaǵı mektepte, medrese pitirgen sawatı bar bilimli Súyin Allaniyazov muǵallımshilik etken. Orınbay awıl mektebinde sawat ashıwınan paydalanıp, sol waqıtta xalıq arasında qoljazba kitap túrinde taralatuǵın ataqlı túrkmen shayırı Maqtumqulınıń toplamın tawıp alıp Maqtumqulunıń barlıq qosıqların yadlaǵan hám olardıń kópshiligin derlik sońınan ózinshe namaǵa túsirip «Orınbay jolı» degen original usıl payda etken.

Xalıqqa sazı hám sózi menen keń tanılıp ketken, xalıqtıń súyikli baqsısına aynalǵan Orınbay baqsı revolyustiyanıń dáslepki jıllarınan baslap professional baqsı sıpatında Ámiwdáryanıń oń jaǵındaǵı qaraqalpaqlar, ózbekler, qazaqlar, túrkmenler otırǵan elattıń ótinip shaqırıwı boyınsha toy-merekelerin sawadı, solay etip xalıqtıń úlken alǵısına miyasar boladı.

Bir kúnleri túrkmenler arasına bes atlı kelip awılına toyǵa onı shaqırıp keledi. Usınnan ol túrkmenlerdiń arasında 15 kún bolıp, baqsıshılıq etedi. Túrkmenler onı ele de jibermegisi keledi. Túrkmenlerdiń Orınbay baqsını jaqsı kórip qalıwı onıń sazı menen sóziniń qımbatlıǵında edi. Orınbay baqsı Xorezm oazisinde Maqtumqulı qosıqların tolıq hám jazba nusqasında biletuǵın hám olardı ózi kestelegen namalarda sheber atkaratuǵın shın mánisindegi virtuoız edi. Ol basqa baqsılardıń Maqtumqulı qosıqların buzıp aytıwın qattı sıqaq qılatuǵın bolǵan, hám Maqtumqulunı buzıp aytıwǵa hár kimniń haqısı joq degen. Joqarıdaǵı

kórsetkenimizdey ol Maqtumqulı qosıqlarınıń hámмесin derlik jazba nusqada yadlaǵan. Sonıń menen birge ol Xorezm oazisi xalıqlarına ortaқ dástanlardı sheber atqarǵanı menen de túrkmenlerge de súyikli baqsı bolıp qalǵan.

1930-jıllardıń basında shólkemlestirilgen háweskerler krujogine hám kolxoz teatrına kóp ǵana jaslar tartıldı. Bul kollektivlerdiń baqsı jırawlar eń aktiv hám hurmetli aǵzası boldı. 1932-jılı shólkemlesken Qońrat kolxoz teatrında Orınbay baqsı 1945-jılǵa shekem ómiriniń aqırına deyin aǵza boldı. Ol kollektiv penen, óz aldına xalıqtı xalqımızdıń eń jaqsı namaları, qosıqları hám dástanları menen tanıstırdı hám onıń shın júreктen alǵısına miyasar boldı. Jaslar, ǵarrılar da Orınbay baqsı jolına aytıwdı jaqsı kóretuǵın dástúrge ushıradı. Onıń óz aldına dóretken «Orınbay jolı», «Orınbay naması» hámмеge unamlı boldı. Mısalı, dáslep Moynaq rayonında, keyin ala Qońratqa kóship kelgen belgili qaraqalpaq baqsısı Tilewmurat Genjebay baqsı Tilewmuratovtıń ákesi Orınbay baqsı menen oǵada jaqın dos bolǵan, olar bir-biri menen eń jaqın tvorchestvolıq baylanısta jasaǵan. Tilewmurat baqsı Orınbaydıń original namaların ózlestirip, onıń muzıkalıq hám epikalıq repertuarınan kóp nárseni úyrenген. Óz gezeginde Orınbay baqsı qaraqalpaq baqsılarınan kóp nárseni úyrenген.

Orınbay baqsı ataqlı Súyew baqsı jolın óz aldına úlken talant kúshi menen rawajlandırǵan, ayırıqsha «Orınbay jolın» payda qılǵan oǵada talantlı, kompozitor–melodist dárejesine kóterilgen baqsı boldı. Xalıq namaların óz stilinde túp nusqaǵa keltirip atqarıw sheberligi boyınsha ol baqsılardıń eń zorı bolǵan.

Orınbay baqsı baqsıshılıq, sazendelik ónerine shınnan berilgen, tek usı iskusstvonıń turi ushın tuwılǵan, onı ómiri boyınsha súygen talant iyesi edi. Ol uzaq dawam etken awırıwǵa qaramastan óz duwtarın qolınan taslamaǵan. Ol hátte óleriniń aldında da duwtarın qolına beriwdi ótingen. Duwtardı qolına alıp «Nalısh» namasına Maqtumqulunıń «Bolmadı» qosıǵın aytqan. Bul qosıq «Kóp iygitler kelip ketti jahana, niyetine göre ıǵbal bolmadı» dep baslanadı. Bes kupletten turatuǵın bul qosıqta dúnyaǵa kelgen adamnıń dúnyadan kim bolsa da ótetuǵını haqqında aytıladı. Sol qosıqtıń ishinde mınaday ǵápler bar:

Nasiyatım tıńla, eshit bu sózdi,

Bir degishxanadur dúnyanın júzi,
Ájel jetip, adam jumılsa kózi,
Góya bul dúnyağa kelip, kelmedi.

Orınbay baqsı usı qosıqtıń sózin, sazın tawısıp, óz dastıǵında jan bergen deydi.

Orınbay baqsı hár qıylı baqsıshılıq mektepleri menen baylanısı, onıń muzıkalıq repertuarında tereń iz qaldırdı, sonıń menen birge ol bay muzıkalıq dástúrlerden ruxlanıp, óz aldına, original «Orınbay jolın» dóretti. Qońırat namasınıń bir neshe úlgilerin payda etti. Orınbay baqsı dóretken «Rahim áyle», «Sha-kishwar», «Shirvani-qatar», «Iranıy», «Zarletme», «Ashıq aydın», «Dásnama», «Darwaz», «Zvan» t. b. namaları arallı ózbek baqsılarınıń, pútkil Xorezm oazisindegi jasawshı xalıqlardıń muzıkalıq mádeniyatın bayıttı.

Orınbay baqsı baqsılardıń ishinde Maqtumqulı shıǵarmaların kóp biletuǵın hám olardı tıp nusqasında durıs aytatuǵın baqsı bolǵan. Orınbay baqsı sawatlı bolǵan. Basqa baqsılar Maqtumqulı shıǵarmaların ustazlarınan awızsha úyrense, Orınbay Maqtumqulı qoljazbaların oqıp úyrenen. Maqtumqulınıń sózlerin buzıp aytqan baqsılardı tartınbastan olay emes bulay dep kitaptaǵı oqıǵanın aytıp qattı eskertetuǵın, reti kelse ursıp aytatuǵın bolǵan.

Orınbay baqsı Maqtumqulınıń ómirin hám dóretiwshiligin júdá jaqsı bilgen. Sonlıqtan kópshilik tıńlawshılar, sonıń ishinde sawatlı Maqtumqulı shıǵarmaların biletuǵın adamlar Orınbay baqsınıń Maqtumqulı shıǵarmaların atqarıwına júdá joqarı baha bergen.

Orınbay baqsınıń girjekshisi Jumamurat Saparovtıń aytıwına qaraǵanda birin-biri tákirarlamastan Orınbay baqsı bir hápte boyı Maqtumqulı shıǵarmaların aytıwǵa qúdireti jetetuǵın edi, ol Maqtumqulını aytqanda oǵan ayırıqsha kúsh, yosh payda bolatuǵın edi. Ol Maqtumqulını janınan súyer edi, onı Orınbay baqsı ózine pir tutqan edi—deydi. Jumamurat aǵanıń eske túsiriwi boyınsha Orınbay baqsı hár qıylı namalarda Maqtumqulınıń tómendegi qosıqların aytatuǵın edi: «Turǵıl dediler», «Karam islermen», «Kórdıń be», «Námesen», «Bu dártni», «Qashı jay», «Qayda sen», «Ushtım yaranlar», «Náylermen», «Hayran keldi», «Áylediń meni», «Qan shıǵar», «Yar senden», «Ayrıldım», «Barmı yaranlar», «Gózzal seń»,

«Biryana boldum imdi», «Aya deñdi», «Ashıq bolmısham», «Kózim tushti», «Shıpa ber», «Isterem», «Qara kózleriń», «Mútáj áyleme», «Bilmedim», «Gúlge megzer», «Bar meniń», «Qadirin ne bilsin», «Ketiwshe bolma», «Tóbenedur», «Duz nedur», «Bolar sen», «Aqırzaman», «Bellidur», «Kóriń», «Tóge bashladı», «Qasha bashladı», «Daǵu hasratden nishan», «Dawleti malı bolmasa», «Jat bolar», «Qolda barı bolmasa», «Sáwbet yaxshıdur», «Yar áyler», «Turasıń keler», «Kerekdur», «Ayrılsa», «Miymandur», «Baradur», «O nemedur», «Júregiń qan ichinde», «Payanı bolmasa», «Naxana keldiń», «Ótip turıptur», «Ayrılma», «Ne payda», «Kesherseń», «Bola-bola keterseń», «Óterseń», «Kózge miymandur», «Kelgende bardur», «Atsha bolmas», «Tashti sındırar», «Ólmesten burın», «Jetmeyin qalmas», «Hijran qaysı bilmedim», «Jan ichinde», «Ótip baradur», «Jangá keldim», «Alajaqdur», «Ayrılmadımı», «Óter-keter», «Sayran ichinde» t.b.²⁷

Juwmaqlaw.

Ilimpazlarımızdıń miynetlerinde qaraqalpaq jıraw-baqsıları, qıssaxanları tuwralı kóplegen pikirler aytılıp, olar tuwralı ilimiy miynetler jazılıp, hár tárepleme izertlenip kelinmekte.

Dáwqaraev N. óziniń «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń osherkleri» atlı iri miynetiniń «Awızeki xalıq tvorchestvası» atlı birinshi bóliminde jıraw baqsılarga irkilip, olardı mekteplerge bóledi. N. Dáwqaraev bılay dep jazadı: - «Súyew baqsınıń shákirtleri: -Japaq, Bala baqsı hám Jańabay baqsılar. Olardıń aytıw texnikasında Xorezm tradiciyası kúshli hám Ózbek tiliniń Xorezm Arallı dealektisinde aytadı. Bulardıń repertuarları qaladaǵı, qishlaqtaǵı ayrıqsha xalıqqa ılayıqlanǵan. Namalarında da kóp ózgerisler bar». (N. Dáwqaraev 2-tom Nókis. 1977-j 103-bet).

N. Dáwqaraevtıń joqarıdaǵı bul pikiri qısqa bolsa da 50-jıllardıń basında ayılǵan Japaq hám Jańabay baqsılar haqqında, olardıń tvorchestvalıq ózgeshelikleri haqqında oǵada obektiv hám durıs ayılǵan bahalı pikirler boladı.

²⁷ Қабыл Мақсетов «Дәстанлар жыраўлар бақылар» Нөкіс «Қарақалпақстан» баспасы 1992. 308–326-бетлер.

N. Dáwqaraevtan keyin Jańabay, Orınbay qusaǵan ataqlı Arallı ózbek baqsıların tilge alǵan, óziniń «Xalıq dangalıǵı» atlı 1968-jılı Nókiste qaraqalpaq tilinde basılǵan kitabında «Arallı ózbek baqsıları» atlı bólim Bergen hám usı kitapta Jańabay baqsınıń súwretin Bergen, ataqlı qaraqalpaq folkloristi, alım Q. Ayımbetov.

Q. Ayımbetov Arallı ózbek baqsılarınıń túrkmen hám qaraqalpaq baqsıları menen repertuarı almasıp, bir-biri menen jaqınnan qatnasıp otırǵanın, sonlıqtan da namalarınń da bir-biri menen aralasıp ketkenligin, baqsılar aytatuǵın kóp namalarǵa qaraqalpaq, ózbek, túrkmen baqsılar ortaқ ekenligin (sonda 145-bet), sonday-aq. qaraqalpaq folklorı boyınsha ilim-izzertlew jumıslarında Q. Ayımbetovtıń pikiriniń oǵada durıs ekenligin dálilledi.

Ótken XX-ásirdiń 60-jıllarında folklorlıq ekspeditsiya waqıtında ilimpazlarımız tárepinen Qońırat rayonında Arallı ózbek baqsıları, olardıń shákirtleri tuwralı bir qansha materiallar jazıp alındı.

Ataqlı Jańabay baqsınıń eń jaqın shákirti Narbay baqsı Kóshekekovtan alım J. Abdikarimov tárepinen «Bázirgen», «Áwez úylegen», «Arep Rayxan» qusaǵan «Góruǵlı» dástanınıń shaqapları hám Q. Maqsetov tárepinen «Dáwletyarbek» dástanları jazıp alınadı. Narbay baqsı bul dástanlardı ustazı Jańabay baqsı úlğisi dep aytqan. Jańabay baqsı miyrasınan Narbay baqsı Bergen «Qırmandalı» hám «Bázirgen» dástanları 1963-jılı Nókiste basılıp shıqtı.

Taǵı da Jańabay baqsıdan miyras bolıp qalǵan Narbay baqsı jazdırǵan «Dáwletyarbek» dástanınıń Q. Maqsetov tárepinen jazıp alǵan variantı 1970-jılı «Ámiwdárya» jurnalında basılıp shıǵadı. Al «Góruǵlı» dástanınıń «Áwez úylegen», «Arap Rayxan» bólimleri M. Nızamatdinovtıń tayarlawında «Qaraqalpaq folklorı»nıń XV-tomında 1986-jılı basılıp shıǵardı.

Sonday-aq, ataqlı Arallı ózbek baqsısı Orınbay baqsınıń shákirti Mádreym Matchanovtan «Góruǵlı» dástanınıń «Qırmandalı» bólimi hám «Húrliqa-Xamra» dástanları jazılıp alınıp «Qaraqalpaq folklorı»nıń XV-XVI-tomlarında basılıp shıqtı.

Jańabay baqsınıń ataǵqlı shákirtleriniń biri Teńel baqsıdan alım Q. Maqsetov tárepinen «Sayatxan-Xamra» dástanında jazıp alınǵan. Jańabay baqsınıń belgili shákirti Teńel baqsınıń atqarılıwında Arallı ózbek baqsılarınıń, sonday-aq Jańabay

baqsı jolına ayılatuǵın 20 laǵan naması Qaraqalpaqstan radiosınıń altın fondında K. Asqarovtıń bassılıǵında jazıp alındı.

Belgili, ádebiyatshı, tariyxshı, ilimpazlarımız óz miynetlerinde Buxaralı Joqarı Qaraqalpaq jırawları menen Tómeni qaraqalpaq yaǵniy Qaraqalpaqstanlı jırawlardıń burınnan barıs-kelis, qarım-qatnas jasaǵanı tuwralı azlı-kóplı maǵlıwmatlar keltirgenin oqıwǵa boladı. Ásirese olardan ilimpaz, alım Q. Ayımbetovtıń, sonday-aq alım Q. Maqsetovtıń h.t.b. ilimiy miynetlerinde kóbirek jazılǵan.

Q. Maqsetov Joqarı qaraqalpaq jırawlarınan kóplegen dástan, qosıq, terme-tolǵawlardı úyrenip, óz repertuarların bayıtıp Qaraqalpaqstanǵa kelip Buxaralı jırawlardıń repertuarların keńnen propagandalǵan hám taratqan, Tórkúlli Qurbanbay jıraw Tájibaevtıń kóziniń tirisinde bir neshe reet ushrasıp, onnan Buxaralı jırawlardıń repertuarlarındǵı dástanların jazıp alǵanın ayrıqsha atap ótkenimiz orınlı boladı.

Qurbanbay jırawdıń repertuarındǵı «Qırıq-qız», «Er Ziywar», «Shiyrin-sheker» dástanların Qaraqalpaqstanlı jırawlardıń repertuarlarında ushraspaytuǵının, onı Qurbanbay jıraw bul jaqta keńnen jırlap xalıqqa tarqatqanın, sonday-aq «Er Qosay», «Jahansha», «Ilamxan», «Meńliqal», «Janadıl», «Baltekey batır», «Xatamtay», «Haji-Girey» h.t.b.da kóplegen Buxaralı jırawlardıń dástanların úyrenip, kóbisin ózi qayta islep jetilistirgenin hám kóplegen jırawlardıń ómir jolı, jırlaǵan dástanları tuwralı Qurbanbay jırawdın maǵlıwmatlar alǵanın Q. Maqsetov óziniń «Qaralaqpaq jıraw-baqsıları»-1983-jıl hám «Dástanlar, jırawlar, baqsılar» 1992-jıl, jazǵan kitaplarında keńnen toqtap ótedi.

Qurbanbay jıraw Tajibaevtan jazıp alınǵan «Qırıq-qız» dástanı tuwralı 1958-jılı «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı» «Qırıq-qız» atlı temada kandidatelıq dissertaciyasın jaqlaydı. Q. Maqsetov Qurbanbay jıraw hám ol jırlaǵan «Qırıq-qız» dástanı boyınsha bir qansha maqalaların daǵazalaydı. (Q. Maqsetov «Qırıq-qız» dástanınıń jırshısı. «Qaraqalpaqstan ádebiyatı hám iskusstvosı jurnalı. Nókis Qaraqalpaqstan 1956-jıl «Qırıq-qız» dástanınıń kórkemlik ózgesheligi sol jurnalda 1957-jıl 5-san Qaraqalpaq «Qırıq-qız» dástanı Nókis 1958-jıl h.t.b).

Qurbanbay jiraw ataqli qaraqalaq jirawı dárejesine jetedi. Qurbanbay jiraw repertuarı kópligi jaǵınan da basqa jirawlardan alda turadı. Qurbanbay jiraw 20 dástandı yadtan bilgen. Onnan jazıp alınǵan dástanlardan: -«Qırıq-qız», «Er Ziywar», «Qanshayım», «Meńliqal», «Qurbanbek», «Janádil», «Báltekey batır» dástanları baspadan basılıp shıqqanın maqtanış penen kórsetiwge boladı. Kóplegen dástanları jazıp alınǵan barlıǵı bolıp Qurbanbay jirawdan 18-dástan jazıp alınǵanı Qurbanbay jirawdıń ulı jiraw bolǵanlıǵın anıq kóretedi.

Sonday-aq, qaraqalpaqtıń eń aytqısh, sózge, sazǵa sheber ullı jirawı Nurabılla jirawda Buxaralı Joqarǵı Qaraqalpaq jirawlarınan tálim alǵan hám eki tárepleme repertuarın bayıtıp, jirawshılıq ónerin joqarı basqıshqa kótergen qaraqalpaq xalqınıń ádiwli perzenti, úlken jirawı. Arallı ózbek baqsıları baqsıshılıq tarawında ózine tán baqsıshılıq jolı, mektebi, namaları menen qaraqalpaq xalqınıń muzıka mádeniyatınıń ósip rawajlanıwına, baqsı namalarınıń kóbeyiwine hám hár tárepleme bayıwına salmaqlı úles qosıp kelgen, xalqımızdıń ádiwli kórkem-óner sheberleri, baqsıshılıq tarawındaǵı belgili ónerpazları bolıp sanaladı.

Sonday-aq Buxaralı joqarǵı qaraqalpaq jirawları menen qaraqatpaqstanlı jirawlardıń qarım-qatnası, barıs-kelisi, olardıń repertuarlar almasıp jirawshılıq ónerin joqarı basqıshqa kóteriw, muzıka mádeniyatımızdıń rawajlanıwına qosqan úlesin qaraqalpaq xalqı mángi esinde saqlaydı.

Paydalanilgan ádebiyatlar.

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 14 майдаги “Бахшичилик санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4320-сон қарори.
2. Q. Ayımbetov. «Xalıq danalıǵı» «Qaraqalpaqstan» baspası Nókis 1988 jıl
3. Á. Álımov. «Qaraqalpaq lıro-epikalıq dástanları» 1983-jıl.
4. K. Asqarov. «Baqsı-jıraw tiykarları páninen lekciyalar teksti» (Qol jazba).
5. Т.Адамабаева.Революцияға шекемги қарақалпақ музыкасы изд.“Қарақалпақстан” Нукус 1976 г.
6. Т.Адамбаева Автор дала жазыўынан 1960, ӨзССР ИАККФ китапхана фондында инв. 34329.
7. Алламуратов.А., Доспанов., О.Тилеумуратов.Г. Қарақалпақша көркем-өнер атамаларның сөзилиги. Нөкис 1995 ж
8. Байниязов Қ. Жүрек хәмиринен дөрелген қосық. ӨзРИА ҚБ «Хабаршы» журналы Қ 1-2
9. Q. Maqsetov. «Dástanlar, jırawlar, baqsılar» «Qaraqalpaqstan» baspası Nókis 1992 jıl
10. Q. Maqsetov «Qaraqalpaq jıraw-baqsıları» «Qaraqalpaqstan» baspası Nókis 1983 jıl
- 11.Q.Maqsetov «Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri»«Qaraqalpaqstan» baspası Nókis. 1996-jıl.
12. G.Mamutova. «Gıjjak sexri» Tashkent. 2011-jıl.
13. Qaraqalpaq dástanı «Qırıq-qız». 1958 jıl
14. Qaraqalpaq folkları XV-XVI-tomlar. 1986-jıl.
15. «Qaraqalpaqstan ádebiyatı hám tvorchestvası» jurnalı 1956-jıl 17 1957-jıl
16. Жапақов.Н. Мәмбетов Қ., Султанов Қ., Кәримов А. Қарақалпақ әдебияты тарийхы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1983 ж 167-170-бетлер.
17. В.М. Жирмунский “Среднеазиатские народные сказители”Известия всесоюзного географического общества том 79, вып. 4, стр. 408.
18. Р.Л.Садоков. Музыкальная культура древнего Хорезма Академия Наук СССРИнститут этнографии имени Н.Н.Миклухо-Маклая Издательство «Наука» Москва 1970